

Open Monumentendag **CONFLICT**

11 september 2011

't Stad
is van
iedereen.

Open Monumentendag **2011**

CONFLICT

INHOUD

WOORD VOORAF	5
--------------	---

OPENGESTELDE MONUMENTEN	7
-------------------------	---

Militaire conflicten	8
----------------------	---

Inleiding	8
-----------	---

01 Archeologische site “Bastion Keizerspoort”	23
02 Bisschoppelijk Paleis/ Europa Direct	26
03 Bunker dorp en oorlogsmuseum	29
04 Fort VIII	32
05 Groen Kwartier (voormalig Militair Hospitaal)	35
06 Kruitmagazijn	38
07 Militair Commando provincie Antwerpen	41
08 Sint- Andrieskerk	43
09 Arena Sporthal	46
10 Het Paleis op de Meir	49

Burgerlijke conflicten	52
------------------------	----

Inleiding	52
-----------	----

11 Administratief centrum – Politietoren Oudaan	64
12 Filmhuis Klappei / voormalig politiebureau	67
13 Het Steen	69
14 Oud Gerechtshof	72
15 Reuzenhuis	75
16 Kolveniershof (Rubenianum)	77
17 Vrederecht 12de kanton - Deurne	80
18 Vrederecht 8ste kanton - Berchem	83

Ideologische conflicten	86
-------------------------	----

Inleiding	86
-----------	----

19 Kerk van Sint-Michiel en Petrus	97
20 Protestantse kerk Antwerpen Noord “de Brabantse Olijfberg”	100
21 Sint-Carolus Borromeuskerk	103

22	Sint-Pauluskerk	105
23	Vrijzinnig Karel Cuypershuis	108
24	Koninklijk Atheneum Antwerpen	110
25	Sint-Lievenscollege - basisschool	113
26	Sint-Lievenscollege - campus Amerikalei	116
27	Sint-Lievenscollege - campus Kasteelpleinstraat	118
28	Sint-Ludgardis	121
29	Xaveriuscollege en kerkgebouw	123

Monument in de kijker 129

30	AMUZ - Voormalige Sint-Augustinuskerk	129
----	---------------------------------------	-----

ACTIVITEITEN 131

31	Tentoonstelling: "2000 jaar conflictsituaties in Deurne"	132
32	Tentoonstellingen in en rond de CPRA-bunker	132
33	Retrospectieve Jozef Posenaeer	133
34	Wandeling "Op vrije voeten tussen gerechtshof en gevangenis"	133
35	Wandeling: "Het Fortje van Deurne: strijdtoneel voor urbanistische dromen"	134
36	Workshop: "JEF moNument, een jonge blik op een Open Monument"	135
37	Wandeling: "V-bommen"	136
38	Rondleiding in Fort Lillo: bezoek het fort met gidsen van het Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig centrum	136

STADSPANNEN 137

ENKELE VERDUIDELIJKINGEN 142

LITERATUUR 144

ERFGOEDDAG 2012: 'HELDEN' 146

INFO EN PRAKTISCHE TIPS 147

COLOFON 148

WOORD VOORAF

Op zondag 11 september is het opnieuw Open Monumentendag. Het centrale thema 'Conflict' zal waarschijnlijk heel wat reacties losweken.

Wie deze brochure doorneemt, zal snel merken dat onze stad in de loop van de geschiedenis haar portie aan conflicten heeft gekregen. Door haar verleden als rijke handelsmetropool en machtscentrum waren er veel belangen te verdedigen. Tegelijkertijd was Antwerpen een smeltkroes van ideologieën die meer dan eens met elkaar in conflict kwamen. Genoeg stof dus om uit te putten voor deze Open Monumentendag.

5

De meesten onder ons denken bij conflict waarschijnlijk in de eerste plaats aan oorlogen en gewapende conflicten. Deze onderwerpen zullen op Open Monumentendag dan ook niet ontbreken. Aan de hand van de restanten van de verschillende omwallingen, forten, bunkers, enzovoort, schetsen we de geschiedenis van de militaire conflicten. U zal zien dat onze stad er haar deel van heeft gekregen.

Conflicten bestaan er echter ook tussen mensen onderling of tussen mensen en de maatschappij. De geschiedenis van de ordehandhaving, het gerecht, de straffen en strafinstellingen worden in een tweede luik belicht. Onder andere politiekantoren en gerechtshoven worden opengesteld.

>>

- >> Een derde invalshoek zijn de ideologische conflicten. Overal vinden we conflicterend gedachtegoed en conflicterende belangen: tussen arbeiders en werkgevers, gelovigen en ongelovigen, Franstaligen en Nederlandstaligen, progressieven en behoudsgezinden,... het kan een lange lijst worden. Tijdens Open Monumentendag in Antwerpen lichten we er twee voorbeelden uit: de reformatie en de contrareformatie enerzijds en de schoolstrijd anderzijds. Kerken en scholen zetten hun deuren open.

Tot slot kan ook erfgoed zelf het onderwerp zijn van conflict. Hoe vaak ontstaan er geen conflicten bij de sloop, verbouwing of herbestemming van een gebouw? Bij ons “monument in de kijker”, AMUZ (de voormalige Sint-Augustinuskerk), zal hierop worden gefocust. De restauratie van het gebouw wordt eerstdaags voltooid. De bestemming is veranderd en naast restauratiewerken waren er aanpassingen nodig in functie van deze nieuwe bestemming. Het conflict tussen bewaren en vernieuwen, oud en nieuw, komt hier aan bod.

6

Deze brede waaier aan invalshoeken wordt aan u gepresenteerd via een dertigtal opengestelde locaties en activiteiten. Zoals steeds hebben heel wat mensen zich ingezet om u met een rondleiding, tentoonstelling of extra activiteit een surplus aan te bieden op hun locatie. Wij hopen dan ook dat u geniet van deze drieëntwintigste editie van Open Monumentendag.

Philip Heylen

schepen voor cultuur en toerisme

OPENGESTELDE MONUMENTEN

Militaire conflicten

Inleiding

De middeleeuwen

Na de vernietigende invallen van de Noormannen (836) ontstond omstreeks het einde van de negende eeuw een nieuwe handelsnederzetting ten noorden van het huidige Steen. Deze vluchtburcht was omgeven met een aarden wal. We mogen aannemen dat binnen deze Antwerpse burcht een verblijf voor de markgraaf, gebouwen voor bestuurlijke, rechterlijke en administratieve doeleinden en een religieus centrum aanwezig waren. Het castrum, zoals het versterkte gebied in 980 wordt genoemd, strekte zich uit van het huidige Noorderterras in het noorden, de Burchtgracht in het oosten, het Steen in het zuiden en de Schelde in het westen. Het grootste deel van dit gebied verdween in de jaren 1880, met de rechtekking van de Scheldekade.

Voor 1200 werd de bewoning die buiten de burchtzone was ontstaan ter verdediging met een watergordel omgeven. De gracht rond deze ruinstad liep van de Suikerrui via de zuidzijde van de Grote Markt, de Kaasrui, Jezuietenrui, Minderbroedersrui en Koolvliet terug naar de Schelde en vormde een vooruitgeschoven verdedigingslinie voor de burcht. De nu overwelfde ruinen werden gedeeltelijk aangelegd in de bedding van natuurlijke waterlopen. Het tracé is te volgen in de huidige straatnamen.

De overgang van handelscentrum naar machtscentrum valt te situeren op het einde van de tiende eeuw. Met de opdeling van het Karolingische Rijk in 843 werd het grondgebied van Karel de Grote verdeeld in drie stukken. Onze streken behoorde tot het middenrijk dat in 925 bij Oost-Francië werd gevoegd. Hierdoor was de Schelde de grens geworden tussen Oost- en West-Francië. Het gebied op de linkeroever stond onder Franse invloed, het gebied op de rechteroever onder Duitse invloed. Om deze grens te verdedigen bouwde de Duitse keizer Otto II (955-983) de plaatsen Valenciennes, Ename en Antwerpen uit tot versterkte centra van dit grensgebied. Deze functie van grensmark vervalt in 1106, wanneer het markgraafschap Antwerpen bij het hertogdom Brabant wordt gevoegd.

Begin dertiende eeuw (1201-16) werden de aarden wallen rond de burcht vervangen door een muur in Doornikse kalksteen.

Restanten zijn nog terug te vinden in de buurt van het Vleeshuis en in de onderbouw van het Steen, dat als poortgebouw van deze omwalling fungeerde. De muur was waarschijnlijk ruim tien meter hoog en voorzien van een tiental halfronde torens. Aan de buitenzijde ervan was een brede gracht uitgegraven als extra bescherming: de Delf. Tegelijkertijd werd de bebouwing die buiten de ruiendriehoek was gegroeid omgeven door een nieuwe stadsgracht. Deze stadsgracht liep van de Sint-Jansvliet over de Steenhoudersvest, Lombardenvest en Ramshoofdenvest (huidige Wiegstraat) naar de Sint-Katelijnevest om zo bij de Wijngaardbrug aan te sluiten op de bestaande ruïnen. Behalve de aanduidingen in de straatnamen is van deze verdedigingswerken niets te merken in het huidige stadsbeeld. Niet veel later (ca. 1250) werd de Sint-Pietersvliet gegraven, een verdedigingsgracht rond de Dries, een gebied in het noorden.

In 1294 overleed Hertog Jan I van Brabant. Hij wordt opgevolgd door zijn zoon Jan II, die gehuwd was met de dochter van de Engelse koning Edward I. Hij voerde een sterke anti-Franse politiek. Dat maakte Antwerpen kwetsbaar voor een inval vanuit Vlaanderen, een leen van Frankrijk met een bastion in Rupelmonde. In 1295 knoopte ook Floris V van Holland relaties aan met Frankrijk, waardoor ook de dreiging van een invasievloot uit het noorden reëel werd. Jan II wilde Antwerpen tot een echte vesting uitbouwen en overtuigde het stadsbestuur om nieuwe verdedigingswerken op te starten. Ook het feit dat de bevolking zich overal buiten de vesten had gevestigd, speelde mee.

De nieuwe omwalling werd gestart met de bouw van de Kronenburgtoren ter hoogte van de huidige Scheldestraat. Daar was de dreiging vanuit Rupelmonde het grootste. Van daaruit liep de verdediging verder langs de huidige Willem Lepel-, Sint-Rochus-, Bervoets- en Schermerstraat via Sint-Jorisvest, Blauwtorenplein, Wapper, Lange Claren-, Sint-Jacobs en Prinsesstraat, Grote en Kleine Kauwenbergh, Stijfsel, Falcon en Verversrui en zo verder langs de Oude Manstraat en Sint-Pietersvliet terug naar de Schelde. Die werd ook volledig met een verdedigingsmuur met vijfentwintig torens afgesloten. Met de bouw van de zware muur kwam men niet verder dan de huidige Oude Vaartplaats, waar de

Blauwe Toren werd opgericht. Het vervolg van het tracé bestond uit een gracht en had een voorlopig karakter. Vrijwel onmiddellijk na de voltooiing werden nieuwe werken aangevat. Vanaf het Blauwtorenplein ging het via de Tabaksvest, de Kipdorpest en de Molenbergstraat, naar de Rodepoort. De werken sleepten aan tot circa 1410, toen de Ankerrui, de Oude Leeuwenrui en de Brouwersvliet werden uitgegraven. Tot de zestiende eeuw zouden de grenzen van de omwalde stad niet meer wijzigen. Een aantal overblijfselen, zoals de Blauwe Toren en de Huidevetterstoren, bleven tot in de negentiende eeuw bewaard. Vandaag zijn er geen restanten meer.

Reden van de trage voortgang van de werken was de Vlaams-Brabantse oorlog die duurde van 1355 tot 1384. In 1356 vielen de troepen van Lodewijk Van Maele Antwerpen aan en bestookten de stad voor het eerst in de Europese geschiedenis met geschut. De burchtmuur en de muur langs de Schelde bleken niet hoog genoeg te zijn en om verdere schade te voorkomen werd aan de vlootoverste Jacob Bruuc gevraagd het vuren te staken. Met een aantal gijzelaars ging hij terug naar Mechelen waar Lodewijk van Maele hen vrijliet op voorwaarde dat de Mechelaars zouden worden vrijgesteld van “opslag”, de verplichting hun goederen in Antwerpen af te laden en te verkopen. De Antwerpenaren aanvaardden het voorstel en erkenden Lodewijk van Maele als hertog van Brabant. In 1384 werd hij opgevolgd door zijn zoon Filips de Stoute.

De zestiende eeuw

Karel V (1500-1558) erfde in 1506 de heerschappij over Bourgondië en de Nederlanden van zijn vader Filips de Schone (1478-1506). Na het overlijden van zijn beide grootvaders, Ferdinand van Aragon (1452-1516) en Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) wordt hij koning van Spanje en erft hij de bezittingen van de Habsburgers. In de Nederlanden zette Karel V de centraliserende politiek van de Bourgondiërs voort. Dat gaf aanleiding tot heel wat conflicten, onder andere met Karel van Gelre (1467-1538), hertog van Gelre, graaf van Zutphen en de laatste feodale heerser van de Nederlanden. Door zijn overwinning verenigde Karel V de Nederlandse gewesten onder zijn gezag. Met de pragmatieke sanctie van 1549 regelde hij dat de gebieden enkel in hun geheel konden worden overgeërfd.

Een inval in Antwerpen van Maarten van Rossum (1478-1555), een veldheer van Karel Van Gelre, maakte onmiddellijk duidelijk dat een nieuwe omwalling nodig was. In zijn strijd tegen de Habsburgers paste hij guerilla-achtige technieken toe die in de omgeving van Antwerpen veel schade veroorzaakten. Vele kooplui dreigden de stad te verlaten als er niet zou geïnvesteerd worden in een nieuw defensiesysteem.

De nieuwe wallen volgden grotendeels het tracé van de bestaande verdedigingsgordel. Alleen in het noorden werd de Nieuwstad mee opgenomen met het oog op mogelijke expansie. Het ontwerp van de nieuwe versterking was van Donato Buoni di Pellezuoli, ingenieur van Karel V. Het was de eerste volledig nieuwe gebastioneerde omwalling die in Europa werd gerealiseerd. Dit type kwam in zwang omdat het middeleeuwse verdedigingssysteem met hoge muren en torens niet was opgewassen tegen het geschut van ijzeren kanonballen. In de plaats kwam een stelsel met bastions en lagere en dikkere muren die achteraan werden aangeaard.

Antwerpen kreeg de modernste omwalling die tot dan toe in Europa was opgetrokken. Ze bestond uit negen bastions, vijf monumentale poorten met toegangsbruggen en een brede gracht. De walmuren zelf waren twee meter dik, geheel opgetrokken in baksteen en bekleed met een witstenen parement. De imposante omwalling, waar met man en macht aan gewerkt was en die handenvol geld had gekost, bleef 350 jaar overeind. Op het einde van de negentiende eeuw werden de bovengrondse delen afgebroken in functie van de stadsuitbreiding. Ondergronds bleef de blauwdruk van de omwalling bewaard.

De bouw van de nieuwe versterking, die volledig door de stad was betaald, had een zware financiële krater geslagen, zodat in 1552 de accijnzen verhoogd werden. De toenemende belastingsdruk samen met de invoering van de dienstplicht leidden in 1554 tot hevige onlusten. Daarnaast werd de stad in dezelfde periode ook getekend door de opkomende reformatie en de pogingen van Karel V om het groeiende protestantisme te onderdrukken. Moegestreden deed hij in 1555 troonsafstand ten voordele van zijn zoon Filips II (1527-1598). De nieuwe vorst zette de politiek van zijn vader verder. Het protestantisme moest onderdrukt worden en regering, rechtspraak en belastingen moesten – desnoods met geweld - hervormd en gecentraliseerd worden. Dit alles leidde opnieuw tot opstanden in de Nederlanden.

Deze opstanden liepen volledig uit de hand. In 1566 kenden ze een hoogtepunt met de beeldenstorm. Hierna stuurde Filips II Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582) naar het gebied om de opstand te onderdrukken. De plannen om in Antwerpen een citadel te bouwen van waaruit de stad onder controle kon worden gehouden, leefden bij de centrale overheid al geruime tijd, maar zouden nu ook worden uitgevoerd. De dwangburcht werd opgetrokken in 1667-1568 en was opnieuw een Europees unicum. De Italiaanse vestingbouwkundigen Francesco Paccioto, Gabriel Serbeloni en Bartholomeo Campi en de Nederlander Jacob van Hencxthoven werden met de bouw belast. Het bouwwerk vormde een vijfhoek met zijden van 300 meter. Op elke hoek was een bastion voorzien. Vanuit twee daarvan kon men de stad onder controle houden. Het middenpunt van de citadel lag ongeveer waar nu de Leopold de Waelplaats ligt. Rondom werd een gracht uitgegraven. Via een jointe sloot ze aan bij de deels ontmantelde omwalling. Doordat men er volledig in de eigen behoefte kon voorzien, kon de citadel een lang beleg doorstaan.

Door de vele oorlogen die het Spaanse rijk voerde werd in 1575 het staatsbankroet uitgeroepen. De onbetaalde Spaanse soldaten kozen daarom in 1576 de grootste en rijkste stad uit om te plunderen: Antwerpen. Vanuit de citadel trokken ze al stelend, rovend en moordend door de stad. Het aantal slachtoffers is niet gekend, maar er is sprake van vele duizenden. Na vertrek van het muitende leger koelden de Antwerpenaren hun woede op het gehate Spaanse kasteel. De naar de stad gerichte bastions werden afgebroken en het beeld van Alva op de binnenplaats werd van zijn sokkel getrokken.

De wandaden raakten snel over de hele Nederlanden bekend en sterkten de anti-Spaanse gevoelens aan. De Staten van Brabant, Artesië en Henegouwen sloten daarom in de Pacificatie van Gent een overeenkomst met de Staten van Holland en Zeeland. Het verdrag behelsde onder meer dat vreemdelingen uit het landsbestuur zouden worden verwijderd, de Spaanse troepen zouden worden weggestuurd en de geloofsvervolgung ophield. Willem van Oranje werd als stadhouder aangenomen. De opstandige noordelijke provincies werden zo verenigd met de meer gezagsgetrouwe provincies in het zuiden in de strijd tegen Spanje.

Dit was een politieke overwinning voor Willem van Oranje (1533-1584). Hij was aan het Habsburgse hof opgevoed en was aanvankelijk stadhouder en belangrijke raadgever van Filips II.

Vanaf 1559 komt hij echter in de oppositie terecht en vanaf 1567 zal hij zijn strijd tegen het Spaanse bestuur zelfs vanuit Duitsland moeten verder zetten. Hier bekeert Willem zich ook tot het calvinisme. Vanaf 1576 hield hij vooral hof in Antwerpen. Zijn aanhang bij de steeds talrijker wordende protestanten groeit stelselmatig. Daarnaast was de afkeer van het Spaanse gezag sinds de Spaanse furie een algemeen fenomeen in Antwerpen. De stad sloot zich daarom aan bij de Pacificatie van Gent en bij de opstandelingen. Van 1579 tot 1585 zouden ze zelfs aan het hoofd van de stad staan.

Nadat Antwerpen de zijde van de Opstand in de Nederlanden had gekozen, werd besloten tot de bouw van de Scheldeforten Lillo en Liefkenshoek. Fort Lillo op de rechteroever en fort Liefkenshoek op de linkeroever moesten de stad verdedigen bij een aanval door de Spaanse troepen. Ze maken deel uit van een dertigtal forten en schansen die in de periode 1568-1648 door de Spaanse Habsburgers enerzijds en de Staatsen anderzijds langs de Schelde werden opgetrokken. Hans Vredeman de Vries, Abraham Andriessen en Dirk van Mil werden door Willem van Oranje belast om de forten Lillo, Liefkenshoek, Burcht en het Vlaams Hoofd te ontwerpen en te realiseren.

In zijn strijd tegen de Spaanse troepen had Willem van Oranje ook steun gezocht bij Frans Van Anjou, de broer van de Franse koning. De bedoeling was dat hij zou huwen met Elizabeth van Engeland om zo ook haar steun voor de opstand te verkrijgen. Het plan ging niet door. Hoewel de hertog van Anjou in 1581 was aangesteld als vorst, behield Willem van Oranje de macht. Zijn katholieke geloof maakte de hertog bij veel onderdanen niet populair. Om zijn aanzien te vergroten voorzag hij in 1583 enkele steden in Vlaanderen en Brabant van een Frans garnizoen om vervolgens een verrassingsaanval op Antwerpen uit te voeren. Het plan lekte uit en de Franse Furie mislukte. De positie van Anjou was onhoudbaar geworden en ook de reputatie van Willem van Oranje, die de hertog had binnengehaald en bovendien nog aanstuurde op een verzoening, brokkelde af. Hij verlaat Antwerpen in 1583 en wordt een jaar later in Leeuwarden vermoord.

De eenheid binnen de Nederlanden hield door een gebrek aan tolerantie en door verdeeldheid in religieuze, militaire en politieke opvattingen niet lang stand. Ondertussen waren de Spanjaarden onder leiding van Alexander Farnese, hertog van Parma (1545-1592), begonnen aan een heroveringstocht. De katholieke Waalse

gewesten waren de eersten die zich met de landvoogd verzoenden. In de periode 1583-1584 kwamen de meeste Vlaamse steden en de Brabantse steden Brussel en Mechelen terug in handen van de Spanjaarden. Op 3 juli begon dan de omsingeling van Antwerpen. Bedoeling was de stad af te snijden van bevoorrading. Langs land leverde dit weinig problemen. Over de Schelde bouwde Farnese een 730 meter lange brug van schepen die de aanvoer vanaf de Schelde verhinderde. Een poging van de Antwerpenaren om de schipbrug te vernielen met boten vol springstof mislukte.

Na een belegering van 14 maanden besloot de Antwerpse burgemeester Marnix van Sint-Aldegonde op 17 augustus 1585 over te gaan tot onderhandelingen. Drie dagen later werd het capitulatieverdrag ondertekend. Antwerpen zou ontwapend worden en de citadel hersteld. De stedelijke privileges werden erkend, maar niet-katholieken moesten zich bekeren of binnen de vier jaar de stad verlaten. Er kwam een massale uittocht van protestantse kooplieden en intellectuelen. De helft van de bewoners verliet de stad. De meesten trokken naar de Republiek der Verenigde Nederlanden. De val van Antwerpen betekende de scheiding van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. De Schelde werd door de Noordelijke Nederlanden afgesloten. Ondanks de zware belegeringen in 1584, bleef Fort Lillo in handen van de Staatsen. Die hadden weliswaar Antwerpen moeten prijsgeven aan Farnese, maar bleven meester over beide enclaves in de Nederlanden en konden zodoende de Scheldetoegang tot Antwerpen gemakkelijk afsluiten. De forten Lillo en Liefkenshoek fungeerden als tolbarrière om zo de havens in het noorden te begunstigen. Antwerpen verliest haar sterke economische positie en de terugval begint.

De zeventiende eeuw

De financiële achteruitgang van de Spaans-Habsburgse monarchie in de zeventiende eeuw vertaalde zich in een alsmat zwakker wordende aanwezigheid in de Zuidelijke Nederlanden. Hierdoor werd Spanje in een defensieve rol gedrongen. Tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw evolueerde Spanje geleidelijk tot de zwakke schakel binnen het geallieerd bondgenootschap tegen Lodewijk XIV. De militaire rol van Spanje beperkte zich hoofdzakelijk tot het leveren van garnizoenen voor de belangrijke centra. De eigenlijke campagnes tegen Lodewijk XIV werden gevoerd door de Nederlandse en Engelse bondgenoten. Het was duidelijk dat de Spanjaarden niet meer in staat waren om op eigen

krachten de zuidelijke Nederlanden tegen Frankrijk te verdedigen. Deze taak nam de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën op zich. Hiervoor kregen zij het recht garnizoenen te stationeren in de Spaanse Nederlanden.

De kinderloze Karel II van Spanje had in zijn testament bepaald dat zijn eigendommen naar Filips van Anjou, een kleinzoon van Lodewijk XIV, zouden gaan. Voorwaarde was wel dat de Spaanse en de Franse kroon nooit verenigd zouden worden. Lodewijk zag hier echter een mogelijkheid om zijn macht uit te breiden en ook Spanje te regeren. In 1701 laat hij zijn troepen de Spaanse Nederlanden binnenmarcheren om de Staatse garnizoenen te verdrijven. De Oostenrijkse keizer, net als Karel II een Habsburger, zag het gevaar en betwiste de erfenis. Hij kreeg steun van Engeland en van de Noordelijke Nederlanden om de Franse expansie tegen te gaan. Het kwam tot een oorlog die eindigde in 1713 met de Vrede van Utrecht. Filips van Anjou bleef als Filips V koning van Spanje, maar kon geen aanspraak meer maken op de Franse kroon. De Zuidelijke Nederlanden kwamen onder het bewind van de Oostenrijkse Habsburgers.

Wegens de benarde financiële situatie van de Spaans-Habsburgse monarchie diende men zich in de zeventiende eeuw te beperken tot een opknappbeurt van de bestaande versterkingen. Tijdens de Spaanse successieoorlog werden de bastions van de citadel versterkt met voorwerken. Vooral aan de noordoostelijke flanken van de versterking waren echter bijkomende maatregelen nodig. Ze werden versterkt met ravelijnen en voorwallen.

De achttiende eeuw

Op het vlak van vernieuwingen van de versterkingen in de Zuidelijke Nederlanden gebeurde er in de achttiende eeuw nog minder dan in de voorgaande eeuw. Onder de heerschappij van de Oostenrijkers (1715-1794) kende onze streek dan ook een vreedzame periode met weinig militaire actie. Dit betekende echter niet dat er geen militaire aanwezigheid was in de stad. Vermits de Oostenrijkse Nederlanden een buffer vormde tussen de Verenigde Provinciën en Frankrijk was die er wel degelijk. Zo werd het Hof van Liere in de Prinsstraat – voordien het huis van de in 1773 afgeschafte jezuïetenorde - in 1777 door het Oostenrijks gezag ingericht als militaire school en vanaf 1783 ook als Keizerlijke en Koninklijke Militaire Academie.

Op het einde van de eeuw wordt het opnieuw woeliger. In 1780 overlijdt keizerin Maria Theresia. Ze wordt opgevolgd door haar zoon Jozef II. Tijdens een bezoek aan Antwerpen maakt het stadsbestuur hem duidelijk hoe belangrijk de vrije Scheldevaart voor de stad is. Om deze af te dwingen laat de keizer het schip de 'Louis' onder bevel van Oostendenaar Lieven van Iseghem naar Antwerpen afvaren. Hij passeert Lillo zonder problemen, maar verderop wordt hij beschoten. Van Iseghem verlaat licht gewond het schip en gaat naar Brussel om verslag uit te brengen. Dit was meteen het einde van de 'ketel- of marmitenoorlog', zo genoemd omdat tijdens de beschietingen een koperen kookpot door een Hollandse kogel werd doorboord. De gemoederen worden bedaard met het verdrag van Fontainebleau, waarbij Jozef II een schadevergoeding krijgt, er enkele grenscorrecties worden doorgevoerd en Lillo en Liefkenshoek terug bij de Oostenrijkse Nederlanden worden gevoegd. De vrije Scheldevaart wordt niet hersteld.

Niet veel later zou het tot een echte revolutie komen. Aanleiding voor de Brabantse omwenteling (1789-1790) waren de verregaande hervormingen die Jozef II wilde invoeren en die indruisten tegen de overeenkomsten in het verdrag van Utrecht. Deze veranderingen kwamen neer op een centralisatie en versterking van de staatsmacht door verregaande wijzigingen in het bestuurlijk en gerechtelijk apparaat. De revolutie eindigde in 1790, met de stichting van de Verenigde Belgische Staten. Jozef II werd vervallen van de troon verklaard. Wanneer na de dood van Jozef II, Leopold II zijn broer opvolgt, slaagt hij erin om de Oostenrijkse Nederlanden te herstellen. In Antwerpen lieten de spanningen tussen aanhangers van de keizer, die "vijgen" werden genoemd, en statisten zich sterk voelen. Huizen van de keizersgezinden werden verwoest en geplunderd, zodat zij bescherming zochten in de citadel waar ze het Oostenrijkse legioen versterkten. Ook na het herstel bleven de vijandelijkheden ten opzichte van de "vijgen" bestaan. Spotprenten en pamfletten die opriepen tot verzet deden de ronde.

Ondertussen zette Frankrijk een oorlog op tegen Oostenrijk. Het land werd veroverd en België wordt een wingewest van Frankrijk. Wanneer de Fransen in november 1792 voor Antwerpen staan, worden de sleutels van de stad zonder verzet aan veldmaarschalk Marlière aangeboden. Via de Kipdorppoort trok hij de stad binnen waar hij warm werd onthaald. Overal verscheen de Franse driekleur. De Oostenrijkers werden uit de citadel verdreven en er

werden schikkingen getroffen om de vrije doorvaart op de Schelde in te stellen. Het fregat Ariël voer met zes kleinere schepen de Schelde op. Hun aankomst in december wordt stevig gevierd. De vreugde was echter van korte duur. Frankrijk had ondertussen de oorlog verklaard aan Engeland, dat een coalitie vormde met het Verenigd Koninkrijk en Oostenrijk. Door een nederlaag tegen de Oostenrijkers in 1793 kwam er een einde aan de Franse bezetting. Een jaar later echter lijdten de Oostenrijkers een beslissende nederlaag, waardoor de Franse troepen opnieuw Antwerpen binnentrekken, om er te blijven tot 1814. De opening van de Schelde werd bevestigd door een overeenkomst met de Bataafse Republiek.

De negentiende eeuw

De spanningen tussen Frankrijk en Engeland bleven bestaan. Dit had ook gevolgen voor Antwerpen, dat naar de wens van Napoleon moest worden uitgebouwd tot “een pistool gericht op het hart van Engeland”. Om de haven uit te bouwen tot een marinebasis moesten de haveninstallaties gemoderniseerd worden. In 1807 werd begonnen met het graven van het Klein Dok. Een jaar later startte men met het Groot Dok. Voor het bouwen van een moderne oorlogsvloot moest een scheepstimmerwerf worden ingericht. Er zou een arsenaal gebouwd worden, kazernes, magazijnen en touwslagerijen. Zowel in 1810 als in 1811 komt Bonaparte de vooruitgang van de werken inspecteren.

De heropening van de Schelde draaide uit op een teleurstelling voor de Antwerpenaren. Er heerste economische crisis, die nog verzaamd werd door de toenemende belastingsdruk. De invoering van de algemene dienstplicht maakte het regime niet populairder. De nederlaag van Napoleon in Rusland in 1812 betekende een ommekeer in de Napoleontische oorlogen. Toen de Pruisische en Engelse strijdkrachten het in een finale strijd tegen hem opnamen, moest Napoleon vanuit Antwerpen niet veel steun verwachten. Zijn generaal Carnot hield nog enig tijd stand, maar bereidde vooral de aftocht van de Franse troepen voor. De Oostenrijkers die deel uitmaakten van de overwinnende geallieerden waren geen voorstander van de teruggave van de Zuidelijke Nederlanden en stelden voor dat het gebied met de Noordelijke Nederlanden zou herenigd worden.

Onder de Hollandse overheersing kende Antwerpen een immense commerciële activiteit. De stad profiteerde van de handel met

Nederlands-Indië. De omwenteling van 1830 was voor de stad dan ook een ramp. De opstandelingen uit Brussel kwamen op 27 oktober Antwerpen binnen. Diezelfde dag nog wordt de stad op bevel van generaal David Hendrik Chassé (1765-1849) vanuit de citadel beschoten. Vooral in de omgeving van de Kloosterstraat had dit meer dan honderd doden, tientallen gewonden en een hoop materiële schade tot gevolg. Een dag later werd een wapenstilstand gesloten. De Hollanders bleven in het bezit van de citadel en de helft van het arsenaal. Het Hollands garnizoen onder leiding van Chassé zou nog tot eind 1832 stand houden tegen het door Leopold I te hulp geroepen Franse leger onder leiding van maarschalk Gérard. Met hun kanoneerboden domineerden de Hollanders de Schelde. Ook de forten Vlaams Hoofd, Burcht, Zwijndrecht en Kallo waren onder hun controle.

Ondanks de onlusten die zich in oktober 1830 hadden voorgedaan, was het aantal burgerslachtoffers eerder beperkt. De Antwerpenaren hadden dan ook niet geestdriftig deelgenomen aan de bevrijding. Ook na de onafhankelijkheid bleef de stad nog lang een orangistisch bolwerk. Men vreesde immers de economische gevolgen wanneer de banden met het Verenigd Koninkrijk verloren zouden gaan. Dat gebeurde natuurlijk wel en de Schelde werd opnieuw gesloten.

Toen België in 1830 onafhankelijk werd beschikte het niet over een geregeld leger. Het oprichten van een Antwerps garnizoen lag voor de hand. De lotelingen werden op verschillende plaatsen in de stad ondergebracht. In 1810 werd de falconkazerne gebouwd op de gronden van het afgeschafte falconklooster. De Sint-Joriskazerne was gelegen in de Begijnenvest en de Prekerskazerne in het Sint-Andrieskwartier. Deze laatste werd daarna nog gebruikt door de rijkswacht, tot ze in de jaren 1970 onder de slopershamer ging. Voor de miniemen was er een kazerne op de Meir en de genietroepen werden ondergebracht in een legermagazijn op het Arsenaalplein, waar nu de Vogelenmarkt plaatsvindt. Ook in het vroegere dominicanenklooster in de Sint-Paulusstraat, de Spaanse citadel en op het Vlaams Hoofd werden kazernes ingericht. Het leger was dus zeer aanwezig in onze stad. In 1909 voerde koning Leopold II de dienstplicht in om een einde te maken aan de onrechtvaardigheid van het lotelingsysteem.

Na haar onafhankelijkheid kreeg België een strikte neutraliteit opgelegd. Gezien de politieke context vreesde het land een inval vanuit Nederland of Frankrijk. In 1848 werd beslist dat de beste

manier om zich te verdedigen was om de defensie te concentreren op één plaats waar, in geval van nood, het leger, de regering en de koning zich zouden kunnen terugtrekken in afwachting van hulp van bevriende mogendheden. Antwerpen werd gekozen als plaats waar een nationaal reduit zou worden uitgebouwd. Dit was zeer tegen de zin van de inwoners en van het stadsbestuur.

De redeverdediging van Antwerpen bestond uit Scheldeforten. Een aantal daarvan werd gemoderniseerd. Verder was de stad nog steeds omsloten door haar zestiende-eeuwse Spaanse omwalling. Er werd beslist de oude omwalling niet te slopen, maar de verdedigingslinie vooruit te schuiven door een ring van zeven fortjes te bouwen. Ze waren opgevat als een soort veldversterking. Het waren polygonale constructies met aarden wallen, maar werden versterkt door stenen constructies. Slechts één restant is bewaard gebleven en is terug te vinden in de Arenaspothol in Deurne.

Het departement van Oorlog trad hard op tegen wie de militaire servituten overtrad. In een straal van 585 meter rond de omwalling en de nieuwe verdedigingswerken mocht niet gebouwd worden.

Doordat de maatregel van de servituten plots veel strenger werd toegepast dan voordien, ontstond heel wat paniek bij de Antwerpenaren. Niet enkel de grondbezitters, ook mensen die de huurprijzen in de reeds overbevolkte binnenstad zagen stijgen, waren ongerust. Getroffen grondeigenaren verenigden zich in 1861 in de “Commissie der Krijgsdienstbaarheden”, die later zou uitgroeien tot de Meetingpartij. Ze reageerden niet alleen tegen de servituten, maar ook tegen het Noord- en het Zuidkasteel van waaruit men de stad kon beschieten. De Antwerpse kwestie zou jarenlang voor politieke conflicten zorgen en leiden tot een verzuring tussen de regering en het stadsbestuur.

In 1859 werd beslist de Spaanse omwalling toch te slopen en een volledig nieuwe omwalling rond de stad te bouwen. Deze “Grote Omwalling” werd - hoewel vooral de bijdrage van luitenant Léon Vandeveldt belangrijk was - de Brialmontvesting genoemd naar de kapitein van het Belgisch leger Henri Alexis Brialmont (1821-1903). Ze bestond enerzijds uit een omwalling en anderzijds uit een vooruitgeschoven gordel van acht fortten. De omwalling die gelegen was op de plaats van de huidige Ring bestond grotendeels uit onbeklede aarden wallen op een bakstenen onderbouw en

een gracht ervoor. Het geheel telde negentien poorten, kazernes en een arsenaal. In het zuiden sloot de omwalling aan op de zestiende-eeuwse citadel, in het noorden op het Noordkasteel. Op de gronden van de afgebroken Spaanse omwalling werden boulevards aangelegd (de huidige Italië-, Frankrijk- en Britselei). Die boulevards vormden een belangrijke verkeersader waarlangs troepen en materiaal snel verplaatst konden worden. De fortengordel liep van Wijnegem tot in Hoboken. De forten werden opgetrokken in baksteen en waren bijna allemaal identiek. In het Noorden werd de stad beschermd door een overstromingsgebied. Vanaf 1870 werd gewerkt aan de uitbreiding van de gordel met een defensieve dijk en forten in Zwijndrecht, Kruikebeke en Merksem.

In 1858, toen de Brialmontomwalling werd ontwikkeld, bedroeg het geschut 900 meter bij gericht vuur en 1200 meter bij indirect vuur. In 1870 had de verbeterde artillerie al een bereik van 7500 meter. Zelfs indien het geschut op twee kilometer voor de forten werd geplaatst, kon het Antwerpen nog steeds raken. Militair gezien was de omwalling dus reeds verouderd. De Zuidercitadel werd gesloopt in 1874. In 1881 werden de binnengronden van het Noordkasteel aan de stad afgestaan. In 1906 werd een wet gestemd om de Brialmontomwalling af te breken en een nieuwe grote kringvesting te bouwen: de fortengordel Stabroek, Lier, Haasdonk. De bestaande fortengordel zou de “Veiligheidsomwalling” van de vesting worden en gemoderniseerd worden. Ertussen werden achttien kleine schansen gebouwd. Behalve enkele resten van het Noordkasteel, de stukjes lunet bij de Eric Sassenlaan en de Grotesteeweg en de consoles met leeuwtjes aan het begin van deze baan, zijn alle resten van de Brialmontomwalling verdwenen.

De twintigste eeuw

Beveiligd door een dubbele verdedigingsgordel moest Antwerpen in geval van oorlog fungeren als nationaal reduit. Na de Duitse inval van 1914 trokken een groot deel van het leger en de koninklijke familie zich dan ook terug binnen de Antwerpse vesting. Op 28 augustus zetten de Duitsers een aanval in op de buitenste fortengordel, die liep van Wijnegem tot Hoboken. Op 6 oktober stonden zij voor de binnenste verdedigingsgordel. Drie dagen later capituleerde de stad. Tijdens de belegering werd een nieuw wapen gebruikt: het luchtbombardement. Vanuit zeppelins werden de aanvallen uitgevoerd. De Schoenmarkt werd erdoor

getroffen. Ook Borgerhout en de wijk het Zuid geraakten zwaar beschadigd.

Terwijl de oorlog aan de IJzer voortwoedde, bleef Antwerpen bezet tot 15 november 1918. Vele inwoners ontvluchtten de stad, meestal naar Nederland. Het leven van de achterblijvers werd getekend door voedselschaarste, administratieve pesterijen, verplichte tewerkstelling in Duitsland, het inleveren van koper, tin en wol. Het Duitse hoofdkwartier was op de Groenplaats gevestigd in het gerenommeerde Hotel Sainte Antoine. Ook het Grand Hotel Weber op de De Keyserlei werd opgeëist door Duitse officieren. Hun ontspanningslokaal was in de Jan Blockxstraat gevestigd.

Na de Eerste Wereldoorlog waren nog lange tijd militairen in de stad aanwezig. De ingekwartierde Engelse troepen verlieten in 1922 hun kampement in het havengebied in de buurt van Oosterweel. De houten barakken werden daarna gebruikt door thuislozen en teruggekeerde vluchtelingen. Er werd zelfs een schooltje en een kerk ingericht. Vanaf 1928 werden in de omgeving stenen huizen gebouwd voor de bewoners en ontstond de wijk Luchtbal.

Om de oorlog te gedenken werd op 21 april 1930 een oorlogsmonument ingehuldigd. Het ruiterstandbeeld van Koning Albert I gemaakt door E. Deckers stond oorspronkelijk aan de Nationale Bank. In 1951 verhuisde het naar het stadspark. Het monument omvat drie elementen van de oorlog: de kracht en de vastberadenheid van de leider, het voetvolk strijdend en stervend voor het vaderland en de onschuldige slachtoffers van het oorlogsgeweld. Na de Tweede Wereldoorlog werd het monument ook aan de slachtoffers van deze oorlog toegewijd.

Ook tijdens het interbellum was het Belgisch leger zichtbaar aanwezig in de stad. De Falcon-, Sint Joris- en Prekerskazerne bleven bestaan. De burelen van de legerstaf waren gehuisvest in de Prinsenkazerne (het Hof van Liere in de Prinsstraat) dat voordien als militair hospitaal was gebruikt. Ook langs de Brialmontomwalling waren kazernes ingeplant. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd de kazerne van de Luchtbal in gebruik genomen.

Tussen 1917 en 1945 werden rondom Antwerpen ook heel wat bunkers gebouwd. Toen de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog de stad innamen, vormden ze er een aantal fronten rond die een verrassingsaanval vanuit Nederland moesten tegenhouden. Om

deze fronten operationeel te maken werden verbeteringswerken uitgevoerd aan bestaande forten en schansen. Verder bouwde de Duitse genie, met behulp van Belgische werkkrachten, in 1917 zo'n 750 bunkers uit gewapend beton. Hiervoor werden een elftal gestandaardiseerde basismodellen gebruikt. De Duitse bunkers bleven ongebruikt. Na de oorlog werden ze door Belgische militairen aangewend. Tegelijkertijd verschenen ook de eerste Belgische bunkers. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bouwden de Duitsers opnieuw een 200-tal bunkers. Hun ligging, onder meer in de haven, was meer verspreid dan in de vorige periode. Het merendeel waren eenvoudige veldversterkingen. Ze deden vooral dienst als schuilplaats tegen luchtaanvallen. Het aantal bunkers met dikke betonnen wanden was eerder beperkt.

Op 10 mei 1940 vallen de Duitsers België opnieuw binnen. Na tien dagen al capituleerde koning Leopold III, tegen de zin van de regering en de geallieerden. Antwerpen werd op 17 mei ingenomen. De bezetting was harder dan tijdens de Eerste Wereldoorlog. Er heerste honger en schaarste van alle basisgoederen. Toen zich onvoldoende vrijwilligers aandienen om in Duitsland te gaan werken, kwamen er oproepen. Wie zich verzette tegen de bezetter riskeerde zware sancties. De collaboratie was van een heel ander kaliber dan tijdens de Eerste Wereldoorlog. Antwerpen werd op 4 september 1944 door het Tweede Engelse leger bevrijd. De vreugde was groot, de jacht op de collaborateurs onverbiddelijk. Dankzij het Antwerpse verzet bleef de haven zo goed als onbeschadigd. De geallieerden maakten er dankbaar gebruik van. Dat was voor de Duitsers de aanleiding om de stad van oktober 1944 tot april 1945 te bestoken met de beruchte V-bommen. Op vrijdag 13 oktober 1944 (zes weken na de bevrijding) viel de eerste bom op de stad Antwerpen, in de Schildersstraat vlakbij het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen. Een volledig huizenblok werd vernield en tweeëndertig mensen kwamen om. Deze bom was de eerste van vele: tussen oktober 1944 en maart 1945 vielen er in totaal 857 V-bommen op Groot Antwerpen en 1327 in het arrondissement Antwerpen.

In het Sint-Annabos zijn hier en daar nog restanten te vinden van het kamp "Top-hat", een wachtkamp van waaruit Amerikaanse soldaten na de oorlog werden gerepatriëerd. Soms moesten ze wekenlang op een schip wachten. Het kamp groeide uit tot een echt dorp met 2500 tenten, 500 gebouwen, cinema's (Paramount, Astor Theatre, Empire Theatre), Radio City Music Hall,

twee openluchttheaters met resp. 7500 en 1000 plaatsen, een ijsroomfabriekje, bakkerij, bibliotheek, drie kapsalons, strijkzaal, wasserij, schoenpoetshal en Rode Kruispost.

Na de Tweede Wereldoorlog neemt de militaire aanwezigheid in de stad duidelijk af. De versleten Antwerpse krijgsmachtshallen werden steeds minder gebruikt. De laatste resten van de Brialmontomwalling en de bijhorende kazernes worden gesloopt. De kazerne op de Luchtbal – die ondertussen de naam “Paul Housman” had gekregen – was de laatste Antwerpse kazerne die nog in gebruik was. Ze werd in 1970 verlaten. Van de buitenste fortengordel werd het fort van Wijnegem gesloopt. Anderen kreeg een nieuwe bestemming. Het militair hospitaal verliet haar gebouwen in 1992. De laatste vertegenwoordigers van wat ooit een uitgebreid garnizoen was, zijn de militairen van het Provinciaal plaatscommando aan de Belgiëlei.

01 ARCHEOLOGISCHE SITE “BASTION KEIZERSPOORT”

**Parking Nationale Bank (niveau -3), Frankrijklei 166a,
2000 Antwerpen (ingang voetgangers via toegangsgebouw
Maria-Henriëttalei)**

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 1-N2-7-8-9-12-13-23-24-N29-290-500

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: op zondag 11 september wordt de film “Jan zonder vrees” van Jef Cassiers, met de stemmen van o.a. Jan Declerck en Ann Petersen, doorlopend afgespeeld. Duur 78 min. Deze unieke animatiefilm brengt het bruisende Antwerpen uit het begin van de 15de eeuw tot leven, met een beresterke held en een schone deerne, een gemene waterduivel, een lijfeigene, toernooien en volkmarkten. Toegang is gratis, er is geen reservatie vereist voor deze film. In de bastionruimte tonen we ook de toekomstplannen van de archeologische site en er is een verrassingsactie gepland in het kader van het Europese fortenproject dat de vestingwerken promoot.

Ook de Fortennacht (zaterdag 10 september 2011, 18-20 uur) in het bastion sluit aan bij dit Europese initiatief. Om 18.15 uur, 20.15 uur en 22.15 uur start een vertoning van de film “Aguirre, der Zorn Gottes” (Aguirre, de toorn van God), in een regie van

Werner Herzog. Een film die vandaag nog net zo krachtig is als bij zijn première in 1972. Na de val van het Inca-rijk trekken gewetenloze Spaanse conquistadores de Amazone in op zoek naar El Dorado. Wat volgt is een aangrijpende reis naar de diepten van de waanzin, een intense en hypnotische filmervaring in de unieke setting van de bastionruimte met restanten van de Spaanse omwalling in Antwerpen. Toegang is gratis. Reservatie voor deze film is vereist, bij voorkeur per e-formulier, op www.antwerpen.be/fortennacht, of per telefoon op het nummer 03 338 5128. Filmbezoekers trekken best warme kledij aan. De archeologische ruimte is vrij toegankelijk voor bezichtiging van de bastionmuur en de restanten van de Keizerspoort. Bezoekers krijgen ook een verrassing mee uit het forten- en liniesproject.

Tijdens de politiek en religieus turbulente jaren in het midden van de zestiende eeuw werd in opdracht van Keizer Karel een nieuwe stadsomwalling in Antwerpen gebouwd. De beste ingenieurs uit die tijd waren Italianen. Zij ontwikkelden het gebastioneerd stelsel: vijfhoekige uitsprongen in de stadsmuur, van waaruit de vijand reeds vóór de stadsmuren kon bekampt worden. Deze nieuwe vorm van verdediging was immers nodig tegen het groeiend gebruik van buskruit en steeds verder reikend geschut. De Italiaan Donato di Boni tekende in 1540 het ontwerp van een verdedigingswerk met negen bastions, vijf renaissancepoorten, acht stadsmuren, een natte gracht, toegangsbruggen en een buitengrachtmuur. Aan de stadsomwalling werd gedurende tien jaar gewoerd, met duizenden arbeiders, waaronder ook vrouwen en kinderen.

Toen de stad op het einde van de negentiende eeuw besliste om deze versterking af te breken, verdween een indrukwekkend icoon uit het stadsbeeld en het collectieve geheugen. De monumentale resten zijn daarom van groot belang, niet alleen voor de kennis van de stadsgeschiedenis, maar ook om het verleden nog te kunnen ervaren.

Tijdens de heraanleg van de leien legden de stedelijke archeologen een gaaf bewaard stuk van het Keizersbastion van de stadsomwalling bloot dat tot volledige diepte werd onderzocht. De grachtmuur was bekleed met grote blokken kalkzandsteen, de binnenzijde was versterkt door steunberen. Als kenmerk van de Noord-Italiaanse Renaissance was de bastionpunt uitgewerkt met een bol op een piramide, een voor België uitzonderlijk voorbeeld van midden zestiende-eeuws vakmanschap. De stadsmuren bereikten vroeger een hoogte van ruim tien meter!

Bij de heraanleg van de leien moest het bastion wijken voor een parking. Vanwege de grote cultuurhistorische waarde en het unieke karakter van de Spaanse omwalling keurde het Vlaamse Gewest een bewaring goed, mits verplaatsing. Een dertig meter lang stuk van het relict, waaronder de zuidelijke voorzijde, werd met diamantkoord opgedeeld in blokken van drie ton, geconsolideerd en tijdelijk gestockeerd. In 2006 werd het bastion heropgebouwd zes meter onder de oorspronkelijke plaats. De stad zal nu de bastionruimte voor het publiek uitbouwen tot onthaalpoort voor de 16de-eeuwse Spaanse omwalling en de Staats-Spaanse linies, binnen het Europese project “Forten en Linies in Grensbreed Perspectief”. Hier zal de bezoeker teruggebracht worden in de sfeer van Antwerpen en haar stadsvesten. Naast de presentatie van de relict, zal ook een educatief project worden uitgewerkt voor kinderen en jongeren. Op avontuurlijke en ervaringsgerichte wijze zal men kennis kunnen maken met archeologie, de bastionbouwers, de zestiende-eeuwse stad en haar omwalling.

De Spaanse omwalling wordt meer en meer gezien als een betekenisvolle structuur in de stad, die ook als vestingroute kan worden ontsloten voor het publiek. Bij toekomstige infrastructuurwerken kunnen relict, geïntegreerd worden in het ontwerp, zoals de Kipdorpbrug in het Operaplein of het Sint-Michielsbastion op de Scheldekaaien. Maar eerst start de stad met de ontsluiting van een belangrijke schakel op de route: de archeologische site van het Keizersbastion.

Ter gelegenheid van de Fortennacht en Open Monumentendag kunnen de bezoekers een kijkje komen nemen in de bastionruimte, waar men een impressie krijgt van de vijf kilometer lange monumentale versterking. Om de herinneringen aan de oude stad en de tijdsgeest in de verf te zetten, worden de bezoekers ondergedompeld in twee betoverende films.

02 BISSCHOPPELIJK PALEIS/ EUROPA DIRECT

**Schoenmarkt 2 (ingang via Bisschoppelijk paleis),
2000 Antwerpen**

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: doorlopend

Tram/bus: 1-N2-7-8-9-12-13-23-24-N29-290-500

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: bezoek aan de vertrekken van het Bisdom (raadzaal, kapel, binnenplaats, ...) en uitleg bij de werking van het Bisdom. In de Spiegelzaal een tentoonstelling over de rol van de Provincie Antwerpen in het Bisschoppelijk paleis door de jaren heen. In het Salon een kennismaking met Europa Direct en het simulatiespel “de Europese Ministerraad”- Europa en conflict. In de Gifezaal (het halfrond van de voormalige provincieraadzaal) uitleg over de historiek van het gebouw en haar huidige Europese invulling. In de inkomhal een Europees verrassingspakket.

Waar het gebouw nu staat bevond zich sinds de veertiende eeuw een refugium of toevluchtsoord voor monniken van de Sint-Bernardusabdij in Hemiksem. In 1570 werd het overgedragen aan het Antwerpse bisdom en omgevormd tot verblijfplaats van de Antwerpse bisschoppen. De zestiende-eeuwse bisschopswoning omvatte vier vleugels rond een binnenkoer. Van dit paleis bleven onder andere funderingsmuren en kelders bewaard.

In 1778-1781 kreeg het gebouw zijn huidige uitzicht. Onder leiding van Engelbert Baets, een jongere neef van Jan Pieter van Bourscheit de Jonge (1699-1768), werd het pand verbouwd tot een classicistisch paleis.

Na de Franse inval werd het paleis achtereenvolgens gebruikt als residentie voor het Centraal Bestuur (1795-1798) en als woonst voor de prefect van het Departement van de Twee Neten (1800-1814). In de daarop volgende periode zetelde de Antwerpse gouverneur van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het gebouw. Toen werd er een vergaderzaal voor de provinciale staten en lokalen voor de administratie bijgevoegd. Na de Belgische onafhankelijkheid nam de Belgische gouverneur er zijn intrek.

In 1851-1852 werd aan het complex een brandvrij archiefdepot met ijzeren binnenskelet toegevoegd, naar een ontwerp van ingenieur T. Lebens. Met uitzondering van de straatgevel aan de Schoenmarkt, werd de achttiende-eeuwse voorbouw van het provinciaal gouvernementshotel in 1854 volledig gewijzigd. Op de plaats van de voormalige kapel en orangerie werd in 1877 onder leiding van provinciaal architect E. Gife een nieuwe provincieraadzaal opgetrokken. Gife ontwierp in 1905 een nieuwe inkomhal, trapzaal, vestiaire en sanitair voor deze zaal. Hij ontwierp ook het meubilair en de verlichting.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd het gouvernementshotel bezet door de Duitse troepen. De krijgsgouverneur resideerde in het

gebouw en het militair gerechtshof bezette de provincieraadzaal. Een bronzen gedenkplaat herdenkt de ter dood veroordeelde landgenoten. Het paleis werd opnieuw de zetel van het Antwerpse provinciebestuur in 1918.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog, in december 1944, liepen de gebouwen in de Geefstraat zware schade op. Slechts twee lokalen in de rechtse binnenkoervleugel bleven nadien in gebruik. De zwaarst getroffen delen werden in de jaren vijftig om veiligheidsredenen gesloopt. De meeste provinciale diensten verhuisden naar herenhuizen aan de Koningin Elisabethlei. Uiteindelijk was enkel de raadzaal nog in gebruik.

Het complex werd in 1976 beschermd als monument. De provinciale administratie verliet in 1980 definitief het voormalig bisschoppelijk paleis. Enkele jaren later werd het complex overgedragen aan de Staat. In 1986 startte de Regie een renovatie- en restauratiedossier. Bij gebrek aan een vastomlijnde herbestemming opteerden de architecten voor een vrij algemeen, multifunctioneel concept. In combinatie met de jarenlange leegstand en verwaarlozing, leidde dit ertoe dat men in grote delen van het gebouw vrij drastisch ingreep. Zo sloopte men om bouwfysische redenen en als oplossing voor het circulatieprobleem een trap, verscheidene tussenvloeren en binnenmuren. Voor de negentiende-eeuwse voorbouw ontwierp men een volledig nieuw interieur en een nieuwe binnenkoergevel met hedendaags uitzicht. In 1990, nog tijdens de ruwbouwfase, kocht de provincie het complex terug. De restauratie en herbestemming kwamen daarna in een stroomversnelling terecht.

Vandaag woont de bisschop van Antwerpen opnieuw in het paleis en ook de administratie van het bisdom is er gevestigd. In de voormalige provincieraadzaal en aangrenzende historische zalen brengt Europa Direct Antwerpen de Europese Unie dichterbij de burger. Ook het Vredescentrum organiseert er activiteiten.

03 BUNKER DORP EN OORLOGSMUSEUM

Acacialeaan (ingang park Den Brandt tegenover Seringenlaan), 2020 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 17

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteit: doorlopend vertoning van “Defence of Antwerp against the V-1”, een reportage uit 1947 over de verdediging van de Amerikaanse strijdkrachten tegen de aanvallen van de

V-1 “vliegende bommen” op Antwerpen, de laatste troef van Nazi-Duitsland nadat de haven nagenoeg intact in handen van de geallieerde strijdkrachten is gevallen. Het verdedigingsplan “Antwerpen X” start. (duur film: 20 minuten)

Deze bunkers waren onderdeel van de Atlantikwall. Dit was een ruim 2500 kilometer lange verdedigingslinie die tijdens de Tweede Wereldoorlog aangelegd werd door de Duitsers om een invasie van de geallieerden te voorkomen. De linie had van Noorwegen tot de Spaanse kust moeten lopen. Ze bestond uit verdedigingswerken als bunkers, kanonnen en mijnenvelden die geconcentreerd waren op strategische plaatsen zoals havens. Het was dus geen doorlopende muur zoals de benaming zou kunnen doen vermoeden. Met de bouw ervan werd begonnen in 1941. De Atlantikwall werd niet voltooid. Op het ogenblik van de landing in Normandië, waarbij de muur doorbroken werd, is de bouw grotendeels stilgelegd. Er waren toen ruim 10.000 bunkers afgewerkt en 800 waren nog in opbouw. Van het noorden van Nederland tot Biarritz had men er 15.000 willen realiseren. Bij de bouw van de Atlantikwall waren 100.000 Duitsers en 800.000 buitenlanders als werkkrachten betrokken. Maandelijks werd 600.000 kubieke meter beton verwerkt.

De Belgische kust en de Scheldemonding werden door de Duitsers onder het Generalkommando van het 89ste Legerkorps geplaatst. Op 31 juli 1942 werd besloten het hoofdkwartier van dit korps te vestigen in Wilrijk, in het park Den Brandt ten zuiden van Antwerpen. Voor de commandovoering werden in het park twee commandobunkers van het type Sonderkonstruktion 1 (SK1) gebouwd. Ze zijn gebouwd tegenover elkaar aan de ingang van het park gelegen aan de Acacialaan. Alle steunpunten stonden onder het bevel van deze bunkers. De eerste is nu ingericht als museum, maar was toen de “Führungsbunker” waarin de operatieve staf was ondergebracht. De andere was voor de ondersteunende stafafdelingen van het korps.

De meeste bunkerontwerpen waren gestandaardiseerd om een snelle constructie mogelijk te maken. “Sonderkonstruktion” hield in dat het om een buitengewoon ontwerp ging dat meestal maar éénmalig werd toegepast. De toevoeging van het cijfer 1 wijst er hier op dat het om een gestandaardiseerde Sonderkonstruktion ging. Voor zover bekend is dit type zes keer gebruikt.

In de omgeving zijn er nog zes manschappenbunkers (type VF52) en één ziekenhuisbunker (type VF57a). Iets ten noorden van het park op het toenmalige Wilrijkse plein was het communicatiecentrum van dit hoofdkwartier ondergebracht in drie bunkers. Vanuit een bunker van het type 618 werden telefoon-, radio- en telexverbindingen met de ondergeschikte eenheden of met de superieure commando's onderhouden: de "nachrichtenstand für höhere Stäbe". Verder staan er nog twee manschappenbunkers van het type 622.

"Bunker en Vliegtuig Archeo" is een vzw die zich bezig houdt met het in stand houden van een volledig overgebleven bunkerdorp uit de Tweede Wereldoorlog. Drie bunkers, voor een groot deel in originele uitvoering, zijn opengesteld voor het publiek. Hiervoor zijn constant specialisten aan het werk om in binnen- en buitenland de nodig materialen op te sporen. De bunkers zijn uitgebouwd tot een volwaardig oorlogsmuseum, gespecialiseerd in de "Atlantikwall". Daarnaast wordt de luchtoorlog onderzocht door het "WWII Aircraft Research Centre". Ongeveer 5400 vliegtuigcrashes in België werden door hen opgetekend en meerdere vermiste bemanningsleden teruggevonden. Opgavingen brachten vele vliegtuigonderdelen boven, die tentoongesteld worden in het museum. Ook aan de werking van de V-bommen wordt aandacht besteed in het museum.

04

FORT VIII

Schansstraat 9, 2660 Hoboken

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: om 10*, 11, 13*, 14, 15* en 16 uur

(*deze gidsbeurten zijn gericht op gezinnen met kinderen!)

Tram/bus: 1-N29-140-141

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: op het gelijkvloers van het reduit vindt een artistiek project plaats en op de binnenplaats is er animatie en muziek. Hapjes en drankjes zijn ter plaatse verkrijgbaar. Verder een infostand en demonstratie van Monumentenwacht. Monumentenwacht Antwerpen is niet enkel actief in kerken, kastelen, molens en andere monumenten, maar ook in militaire bouwwerken, bijvoorbeeld door het ingenieuze waterkeringsysteem van de forten verder uit te diepen. Dit systeem moest ervoor zorgen dat 's lands verdediging droge voeten behield. Een fort heeft namelijk geen dak in de klassieke zin van het woord en dat stelt specifieke problemen bij onderhoud en herstel.

In 1848 werd beslist om Antwerpen uit te bouwen tot de voornaamste vesting van het land. Het leger en de regering konden er zich bij een aanval terugtrekken, in afwachting van hulp uit het buitenland. Om dit te realiseren werd in 1859 beslist een nieuwe omwalling rond de stad te bouwen, de “Grote Omwalling”. Ze bestond uit een wal – op de plaats van de huidige Ring - en een vooruitgeschoven fortengordel die liep van Wijnegem (fort 1) tot Hoboken (fort 8). In het noorden werd de stad beschermd door een overstromingsgebied.

De bouw van de vesting was een kolossale onderneming die in totaal 40 miljoen frank kostte. De aannemer ging eraan failliet. Om de massale hoeveelheid baksteen voor de wallen en de forten te produceren, werden steenbakkerijen opgericht of aangekocht. Kanalen werden gemoderniseerd en (spoor)wegen aangelegd om materiaal te kunnen vervoeren. Er werd berekend dat er 13.000 arbeiders nodig zouden zijn, zowel burgers als soldaten. De werken werden in een recordtempo voltooid en in 1864 kon de volledige vesting als afgewerkt beschouwd worden.

In 1870, tijdens de Frans-Duitse oorlog, bleek men beschietingen te kunnen uitvoeren vanop een afstand van zeven kilometer. De gordel van Brialmontforten bleek dus te dicht bij de stad te liggen. Er werd gewerkt aan een uitbreiding van de gordel met een defensieve dijk en forten in Zwijndrecht, Kruibeke en Merksem en een verbetering van de Scheldeverdediging. Verder werd een aanvang gemaakt met de oprichting van een nieuwe fortengordel, ter hoogte van de Rupel-Netelijn. In 1900 werd een commissie samengesteld die de verdediging van Antwerpen opnieuw moest bekijken. Ze oordeelde dat die onvoldoende was. In 1905 diende men een voorstel in dat voorzag in de afbraak van de Brialmontomwalling. De forten werden gemoderniseerd door de daken van de caponnières en het hoofdgebouw met beton te versterken en tussen de forten op de rechteroever worden achttien kleine schansen gebouwd. Het zijn kleine betonnen pantserwerken.

De forten lagen op ongeveer drie kilometer van de stad en twee kilometer uit elkaar. De gordel moest een bombardement met kanonnen van de achterliggende agglomeratie verhinderen. Ze zijn zo goed als identiek en hebben een polygonale vorm. Aan de buitenzijde werden de forten beschermd door een brede gracht, die een directe bestorming onmogelijk moest maken. Erbuiten was een glacis aangebracht om een dichtbij gekomen vijand gemakkelijk te kunnen beschieten. Aan de binnenzijde van de gracht waren tien meter hoge wallen met caponnières

opgeworpen om het fort te beschermen tegen direct vuur. Het hoofdgebouw van het fort was het bakstenen reduit met de verblijven voor de bemanning. Het moest ook fungeren als laatste verdediging als de vijand al op het terrein van het fort was doorgedrongen. Langs de achterzijde kon het fort bevoorraad worden via een brug over de gracht. Deze werd beschermd door twee lage batterijen. De forten werden verbonden door de Militaire baan. Alle metselwerk is uit baksteen en alle gebouwen waren bomvrij.

Bij de reorganisatie van 1907 maakt fort 8 geen deel meer uit van de veiligheidsomwalling. Het werd niet gemoderniseerd. Hierdoor behield dit fort enkele merkwaardige details die toelaten een goed beeld te verkrijgen van zijn oorspronkelijke toestand.

05 GROEN KWARTIER (VOORMALIG MILITAIR HOSPITAAL)

Albert Claudestraat – Boomgaardstraat, 2018 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Opengestelde delen: kapel, Generale staf, paviljoenen

Gidsbeurten: doorlopend

Tram/bus: 30-34

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Rond het einde van de achttiende eeuw veranderde de mentaliteit van de autoriteiten ten overstaan van zieke en gekwetste militairen. In plaats van ze te verzorgen in burgerlijke hospitalen, gaf men er de voorkeur aan krijgsgasthuizen op te richten. Vooral kloosters, die aan het einde van het Oostenrijks bewind waren afgeschaft, kwamen in aanmerking als militair hospitaal. De noodzakelijke aanpassingen voor verzorging en sanitair waren soms zeer beperkt, zelfs voor die tijd.

De Franse Commissaris van de Republiek stelde in 1794 vast dat de stad Antwerpen reeds van in 1544 eigenaar was van het voormalige klooster van de jezuïeten in de Prinsenstraat en eiste het op om het voornaamste militair hospitaal te worden.

Het Militair Hospitaal Prinsenstraat bleef in werking tot in 1910, maar al in de tweede helft van de negentiende eeuw voelde men de noodzaak om over een meer efficiënt ziekenhuis te beschikken. Enkel nieuwbouw kon aan alle verzuchtingen voldoen. Na tal van besprekingen werd besloten een nieuw krijgsgasthuis en een arsenaal te bouwen op het terrein van

“Fortje IV” in Berchem. Het was een onderdeel van een gordel van zeven forten rond Antwerpen, die tussen 1852 en 1853 werd aangelegd. Met de aanleg van de Brialmontomwalling werden ze niet meer gebruikt en verschillende werden gesloopt, Fort IV in 1898. De oorspronkelijke contouren zijn in de site van het militaire ziekenhuis nog herkenbaar.

Het arsenaal en het ziekenhuis waren volledig van elkaar gescheiden. Het eerste had zijn toegang aan de Lange Leemstraat, terwijl de ingang van het hospitaal aan de Marialei lag. Het lintvormig kazernegebouw van het gasthuis (met dienstvertrekken, opslagplaatsen, verplegerskazerne, kantine, keuken, baden, wasserij en ontsmettingslokalen) vormde de scheiding. De gebouwen op de site werden opgetrokken tussen 1898 en het eerste decennium van de 20ste eeuw. Het arsenaal werd in 1907 in gebruik genomen; het hospitaal in 1911.

Het nieuwe hospitaal werd gebouwd met kennis van de geëvolueerde inzichten inzake hygiëne en besmetting. Het zalensysteem werd vervangen door paviljoenen. Dat bood zowel een grote toevoer van verse lucht, als de mogelijkheid tot isolatie per behandelingssoort. De paviljoenen werden verbonden door lange gangen die praktisch alle ruimtes verbonden. Ook ondergronds bevond er zich een gangensysteem. De hoofdapotheek lag aan de “militaire straat”, het verlengde van de Marialei. Ze fungeerde als centrale apotheek voor het hele Belgische leger. Ook de woningen van de hoofdapotheker, de onderdirecteur van het hospitaal, de hoofdgeneesheer-directeur en van enkele officieren waren hier gesitueerd. Aan de overkant van de straat bevond zich onder meer het klooster van de hospitaalzusters. De Augustinessen - reeds vanaf 1912 bij het militair gasthuis gevestigd - waren onlosmakelijk met de site verbonden. Ze beschikten er over een eigen kapel.

Het complex werd regelmatig verbouwd en uitgebreid. In 1960-1970 vonden de laatste verbouwingen plaats. Ze bestonden uit de bouw van de verbinding tussen het klooster en het hoofdgebouw aan de “militaire straat”, de realisatie van een nieuw paviljoen voor besmettelijke ziekten, de aanpassing van het chirurgisch complex en het vernieuwen van de inkom voor ambulances. In 1993 verdwenen de laatste patiënten uit het ziekenhuis. Het complex stond jarenlang leeg. In 1996 nam het Hoger Instituut voor Schone Kunsten zijn intrek in het arsenaal, maar in 2002 reeds beslisten ze om naar Gent te verhuizen. Het centrale

gedeelte van de site, met onder andere de paviljoenen, gangen, kapel, klooster en de monumentale ingangspoort, werd in 2004 beschermd als monument. Een jaar later schrijft het stadsbestuur een wedstrijd uit voor de herwaardering van het complex. Deze wordt gewonnen door projectontwikkelaars Wilma en Vanhaerents en architectenbureau Beel en Achtergael. Momenteel is men volop bezig met het omvormen van de site tot een nieuwe woonwijk met veel groen en open ruimte. De meest waardevolle gebouwen worden geherwaardeerd en aangevuld met lofts, appartementen, eengezinswoningen en sociale woningen.

06 KRUITMAGAZIJN

Kazerneplein, 2040 Lillo

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: uren ter plaatse aangekondigd

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: bezoekers kunnen kennismaken met de geschiedenis van het gebouw en met de huidige invulling als polyvalente zaal en theater met zijn marionetten, muziek en poldergeschiedenis. De bezoekers kunnen ook een auditieve impressie meemaken van een artilleriebeschieting vanop de Schelde.

Straattheater “De Burgemeester van Lillo”: met begeleiding van de Koninklijke Fanfare van Lilloo-Statie-Gare vertelt, zingt en speelt de burgemeester de geschiedenis van Lillo. Dit zuivere straattheater belicht anekdotisch alle aspecten van het dagelijks leven toen en vandaag en neemt de toeschouwer mee in een wervelend verhaal.

De geschiedenis van het kruitmagazijn is verbonden met die van Fort Lillo. Nadat Antwerpen de zijde van de Opstandelingen in de Nederlanden gekozen had, werd in 1578 besloten om de forten Lillo en Liefkenshoek te bouwen, respectievelijk op de rechter- en de linkeroever van de Schelde. De bedoeling was dat ze Antwerpen zouden verdedigen in het geval van een Spaanse aanval. Met de val van Antwerpen wijzigde de functie van de forten echter radicaal. Beide versterkingen bleven van 1585 tot 1786 in handen van de Noordelijke Nederlanden dat de forten gebruikte om het handelsverkeer vanuit en naar Antwerpen via de Schelde te controleren. Dit gebeurde door ter hoogte van het Fort Lillo een fiscale barrière te plaatsen ten nadele van Antwerpen en ten voordele van de Noordelijke Nederlanden, in het bijzonder de haven van Amsterdam. Zo nodig werd de fiscale barrière

met geweld ondersteund door één of meer oorlogsschepen te handhaven.

Het Twaalfjarig Bestand werd gebruikt om de forten te versterken. Dit gebeurde onder leiding van David van Orliëns. Lillo onderging in 1609 een ingrijpende aanpassing, onder meer door de toevoeging aan de zeezijde van een vijfde bolwerk. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog in 1747 werd het fort door de Fransen voor een jaar op de Republiek veroverd. Bij de vrede van Aken (1748) werd het terug aan de Noordelijke Nederlanden toegewezen. In 1785 stonden ze het af aan de Oostenrijkse Nederlanden als uitvloeisel van het Verdrag van Fontainebleau. Wel behielden de Noordelijke Nederlanden het recht om het scheepvaartverkeer op de Schelde te reguleren. In functie daarvan wordt Fort Bath gebouwd, dat de economische en militaire functies van Lillo en Liefkenshoek overneemt. Met de Franse overheersing van de Zuidelijke Nederlanden komt Lillo weer in handen van de Fransen. Na de hereniging van de Noordelijk en de Zuidelijke Nederlanden in 1815 kwamen de forten in het bezit van het Koninkrijk der Nederlanden. Na de Belgische Opstand bleven zij nog gedurende negen jaar als militaire bolwerken van Nederland intact. Pas op 19 april 1839 verdwenen de militairen definitief. De rol van de forten als betekenisvolle vestingwerken was inmiddels uitgespeeld. Bij Koninklijk Besluit van 15 januari 1894 werden Lillo en Liefkenshoek als militaire vestingwerken buiten gebruik gesteld.

Fort Lillo werd in de loop der tijden dikwijls gewijzigd en aangepast aan de evoluerende krijgskunde, maar de plattegrond is nagenoeg dezelfde als in de zestiende en zeventiende eeuw. Het was een vijfhoek met op elke hoek een bastion. Het hoofdbolwerk was naar de Schelde gericht, het Vuurbakenbolwerk naar het noorden, het Magazijn- en Engelsbolwerk waren landinwaarts georiënteerd en het bolwerk Antwerpen lag in het zuiden. Het geheel was omgeven door een walgracht. Bij een belegering kon het fort een duizendtal manschappen herbergen. Binnen de versterking lagen militaire bouwwerken en huizen. Deze laatste dateren voornamelijk uit de negentiende en twintigste eeuw. Sommige hebben een oudere kern. De militaire resten (uitgezonderd de grondvesten van de wallen) gaan terug op de Napoleontische (circa 1810) en Hollandse tijd (1815-1830).

In 1809 werden werken aan de bedekte weg uitgevoerd. In het noorden werd een halfronde aarden kustbatterij aangebracht met

aan beide zijden gemetselde bomvrije reduits. Op het middenplein stonden drie kazernes voor 240 manschappen. Aan de toegang van de vesting werd een wachthuis gebouwd. De belangrijkste Franse constructie was echter een bomvrij kruitmazijn geschikt voor het opslaan van 5000 ton kruit. Het gebouw werd aanvankelijk omgeven door een houten palissade die achteraf vervangen werd door een stenen muur. In de daarop volgende Hollandse periode werden de wallen verzwaaard. In 1903-1906 werd aan het fort een kleine getijhaven toegevoegd die onder andere tot doel had het Belgische garnizoen in het fort te bevoorraden. Het hoofdbolwerk werd hierdoor ontmanteld.

07 MILITAIR COMMANDO PROVINCIE ANTWERPEN (VOORMALIGE WONING LIEVEN GEVAERT)

Belgiëlei 117, 2018 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 2-6-8-15-17-190-195-196-197-297

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Lieven Gevaert (1868-1935) was een autodidact die in 1890 een atelier oprichtte waar hij met ambachtelijke middelen fotopapier maakte. Het kleine familiebedrijf groeide uit en verhuisde meermaals. Met de steun van de Antwerpse zakenman Segers werd in 1894 de firma L. Gevaert & Cie. opgericht. In 1897 vestigde Gevaert zich in Mortsels waar in 1904 de eerste steen gelegd werd van de nieuwe fabriek die zou uitgroeien tot het huidige complex. Kenschetsend voor Gevaerts persoonlijkheid als ondernemer waren zijn sociaal en Vlaams bewustzijn. Als bedrijfsleider ondersteunde hij uiteenlopende initiatieven, maar bleef buiten de partijpolitiek. Zijn voornaamste streefdoelen waren de vernederlandsing van het bedrijfsleven en de uitbouw van een degelijk Nederlandstalig onderwijs.

Lieven Gevaert woonde met zijn gezin in dit herenhuis aan de Belgiëlei. De imposante woning uit 1912 werd opgetrokken in neoclassicistische stijl. Het is de laatste grote realisatie van architect Jos Bascourt. Het was een totaal kunstwerk. De voorgevel is opgetrokken in natuursteen. Het interieur van dit herenhuis, eveneens in neoclassicistische stijl, is zeer rijkelijk uitgewerkt.

Via een inkomgang met marmeren vloer en lambrisering komt u in een grote centrale hal. De kamers van het gelijkvloers en de eerste

verdieping zijn rond deze hal geschikt. Op het gelijkvloers liggen de representatieve vertrekken achteraan. Ze hebben zicht op de tuin. De rookkamer heeft ingewerkt meubilair dat één geheel vormt met de lambrisering. De eetzaal is voorzien van een deurhoge lambrisering en imitatie goudleer. Op het plafond is stucwerkversiering aangebracht. Vanuit de eetzaal bereikt u de ontbijtzaal en heeft u een zicht op de halfronde wintertuin. Tegen de wand van deze laatste staat een ingewerkte fontein met daarboven op het plafond ribben in stucwerk die de indruk doen ontstaan dat het om een afgeplatte halve koepel gaat. De vloer is uitgewerkt in mozaïek.

De eerste verdieping bereikt u via de staatsietrap in de centrale hal. U komt op een bordes dat zowel de ingang als de centrale hal overspant. De slaapkamers komen allemaal op het bordes uit. In deze kamers is het oorspronkelijk interieur en meubilair nog grotendeels bewaard. De kamers van de tweede verdieping zijn enkel te bereiken met een diensttrap die vertrekt vanuit de kelders. Via een kleine, afgesloten ruimte staat de diensttrap ook in verbinding met de eerste verdieping.

Momenteel is in het pand het militair provinciecommando ondergebracht. Het is de schakel tussen militairen en burgers. Zij vervullen zeer uiteenlopende opdrachten. Zo is de provinciecommandant de militaire raadgever van de gouverneur bij rampen. Het commando verleent ook steun aan verenigingen bijvoorbeeld door het uitlenen van materiaal, het controleert alle militaire operaties in de provincie en komt tussen bij eventuele schadeclaims, neemt deel aan verschillende manifestaties en werkt samen met overheidsdiensten.

08

SINT- ANDRIESKERK

Pastoor Vissersplein / Waaistraat, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 13.30 tot 17.30 uur

Gidsbeurten: om het half uur

Tram/bus: 4-8-22-180-181-182-183

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers via de zijingang

Activiteit: *de tentoonstelling: “Crisis 1830-1832”. Tijdens de Belgische Opstand krijgt het Sint-Andrieskwartier het zwaar te verduren door het bombardement vanuit het Zuidkasteel. De toren van de kerk wordt geraakt en dient tot acht keer toe als uitkijkpost voor koning Leopold I om de bezettingstroepen in het Zuidkasteel gade te slaan.*

In 1513 kwamen paters augustijnen-observanten van de Saksische congregatie (ordebroeders van Maarten Luther) naar Antwerpen om er een bedehuis te stichten. Op een lap grond in de Augustijnenstraat bouwden ze eerst een kapel en daarna een kerk. De tweede prior van het klooster, broeder Jacob Probst uit Ieper, studeerde aan de hogeschool van Wittenberg en was een volgeling en vriend van Luther. Zijn opvolger Hendrik van Zutphen, was eveneens een Wittenberger. In 1522 wordt het klooster gesloten omwille van de Lutherse sympathieën en predikingen van de broeders. Een jaar later werd het Heilig Sacrament naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk gevoerd, de altaren afgebroken, de klokken uit de toren verwijderd en deuren en ramen dichtgemetseld. Rondom de kerk bouwde men een muur. De huisraad van het klooster werd openbaar verkocht.

Margaretha van Oostenrijk wilde de kerk niet verloren laten gaan. In 1523 kreeg ze van Paus Adrianus VI de toestemming om het bouwwerk om te vormen tot parochiekerk. Op 6 juni 1529 werd ze toegewijd aan Sint-Andreas, patroonheilige van het huis van Bourgondië. De torenkap wordt in 1559 bekroond met een verguld Sint-Andriesbeeld.

Tijdens de Beeldenstorm in 1566 wordt de kerk kort en klein geslagen. Beelden en orgelkast ontsnapten niet aan de vernieling. Het Sint-Andriesbeeld op de toren wordt neergehaald, gewaden, zilver en geld geroofd. In 1567 werd de kerk herwijd, maar een jaar later moest de middenbeuk tot aan het koor afgestaan worden aan de gereformeerden. In het midden van de kerk werd een scheidingsmuur opgetrokken, waarna het koor en de transeptarm werden afgebroken. Na de val van Antwerpen, in 1585, werd de kerk teruggegeven aan de katholieken en opnieuw ingewijd. De wederopbouwwerken werden in 1608 voltooid. In de volgende jaren werkt men aan de interieuraankleding. Tijdens verstevigingswerken aan de funderingen stortte in 1755 de toren in. Een deel van de zijbeuk werd daarbij vernield.

In 1797, tijdens de Franse periode, werd de kerk opnieuw gesloten. Wanneer ze in 1802 opnieuw wordt geopend, worden kunstwerken van elders gerecupereerd om de kerk snel opnieuw aan te kleden. Het monumentale hoofdaltaar bijvoorbeeld is afkomstig uit de Sint-Bernardusabdij.

Bij de strijd om de onafhankelijkheid van België krijgt het Sint-Andrieskwartier het zwaar te verduren door het bombardement

dat de Hollanders vanuit de citadel op de stad uitvoeren. Een groot deel van de wijk gaat in vlammen op. Op 27 oktober wordt de toren van de St-Andrieskerk geraakt, maar de brandende balk wordt snel geblust. De volgende twee jaren fungeert de toren acht maal als uitkijkpost voor de pas aangestelde koning Leopold I om de Hollandse bezettingstroepen in het Zuidkasteel gade te slaan. In 1832 worden de Noord-Nederlandse troepen met Franse hulp uit de citadel verjaagd. In 1842 was de toren volledig hersteld van de opgelopen oorlogsschade. Het is op deze periode dat tijdens Open Monumentendag zal worden gefocust.

In 1944 en 1945 werd het ganse kerkgebouw zwaar beschadigd door de ontploffing van vliegende bommen in de onmiddellijke omgeving. Deze vernielden onder meer de gebrandschilderde glasramen aan de noordzijde. Na de oorlog werden de nodige herstellingen aangevat, maar de bouwvallig geworden toren moest in 1961 worden gesloopt. De wederopbouw werd in 1968 gestart.

09 ARENA SPORTHAL

Arenaplein 1, 2100 Deurne

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 24-420-423

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Het voormalige Fort van Deurne maakt deel uit van de vestingwerken van het Versterkt Kamp Antwerpen, een gordel van zeven forten en een lunet, die in 1852-1854 door de Belgische Staat werden opgetrokken rond de Spaanse omwalling. Nauwelijks voltooid werden deze forten al overbodig door de bouw van de Brialmontvesting in 1859-1867. Het "Fortje" behoudt zijn militaire functie tot omstreeks 1920. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het gebruikt als schuilkelder en voor noodwoningen. Vanaf 1946 worden de gronden door Defensie aan de Domeinen van de Staat overgedragen om ze te herbestemmen tot woonzone in het kader van de Nationale Werven. Dit huisvestingsprogramma is een initiatief van de minister van Wederopbouw, de communist Jean Terfve, bedoeld om oorlogsgetroffenen aan voordelige voorwaarden een nieuwbouwwoning aan te bieden.

De herbestemming van het Fortje is onderdeel van het stedenbouwkundig plan dat voor de aanleg van de nieuwe wijk werd getekend en dat - in de volgende decennia - gedeeltelijk werd

gerealiseerd. Vanaf 1955 werkt Renaat Braem in opdracht van de gemeente Deurne aan de omvorming van het zogenaamde “Fortje” tot een sport- en cultuurcentrum. Hij werkt hiervoor samen met architect Octave Koninckx. Pas in 1965 is het project voltooid.

Het Fort van Deurne vormt oorspronkelijk een omwalde gebastioneerde vijfhoek met een gemetseld reduit in het centrum. Deze robuuste bakstenen constructie heeft een plattegrond in de vorm van een halve ovaal. De opstand omvat een souterrain, een verhoogde begane grond en een gevechtsplatform, opgetrokken rond een binnenplein. Verder is het interieur van het hoofdniveau door zware scheimuren radiaal ingedeeld in een groot aantal parallelle lokalen. In zijn concept voor de omvorming van het fort tot een sport- en cultuurcentrum vertrekt Braem van meet af aan van een integraal behoud van het fort. Het binnenplein zou de arena vormen en de indeling van het gebouw kon worden aangewend voor hergebruik als dienstruimten. Tussen 1955 en 1956 ontstaat een reeks schetsontwerpen. Eind 1958 en begin 1959 komt het definitieve ontwerp tot stand.

Braem beperkt de omvorming van de Arenahal uiteindelijk tot enkele constructieve ingrepen. De overspanning van het binnenplein wordt uitgevoerd met vijf ranke, gebogen driescharnierspanten in gelijmd en gelamelleerd hout. Ze zijn 46 meter lang en ongeveer 10 centimeter dik en rusten met betonnen schoren op de bestaande vestingmuren. Acht halve boogspanten die in één scharnier samenkomen, sluiten de overkapping aan de achterzijde af. Dezelfde lichte glulam-elementen worden ook toegepast in de structuur van de glazen schermgevel. Tussen het dak en de muren voegt Braem een doorlopende glasstrook in. Het dakschild wordt over het volledige oppervlak doorboord met ronde perspexkoepels, die de arena van daglicht voorzien.

De ring van kazematten wordt met glaswanden van de rondgang afgesloten en wordt via minimale ingrepen aangepast aan nieuwe functies, zoals toiletten, kleedkamers, een foyer en clublokalen met een aparte buitentoegang. In de bestaande lokalen met een keelfront brengt hij de ingangen, de conciërgewoning, tentoonstellingszalen, kantoren, vergaderzalen en het cafetaria onder. De tribune die de arena aan de drie zijden omringt, geeft hij een capaciteit van ruim 750 zitplaatsen. De bovengalerij telt nog eens een 1000-tal staanplaatsen. Het galerijniveau sluit aan op het dakplatform van het fort, dat in het ontwerp vorm krijgt als een wandelterras.

Een deel van de kwaliteiten van Braems ontwerp gaat verloren bij latere aanpassingen, zoals het toevoegen van een zware schermgevel in beton en een nieuwe bedaking, waarbij het daglicht uit het interieur wordt geweerd. Door het zandstralen van het baksteenmetselwerk gaat ook de typische kleurstelling verloren.

10 HET PALEIS OP DE MEIR

Meir 50, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Enkel te bezoeken onder begeleiding van een gids en mits reservatie!

Reserveren vóór 2 september: Paleis via tel. 03 206 21 21

Duur rondleiding: 30 min

Ook dit jaar is Antwerpen Toerisme & Congres van de partij om de bezoekers van Open Monumentendag gratis rond te leiden.

Tram/bus: 2-3-4-5-7-8-9-10-11-15

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Midden in het kloppende commerciële hart van Antwerpen, op de hoek van de Meir en de Wapper, pronkt het gerestaureerde Paleis op de Meir. Jarenlang deed het majestueuze gebouw dienst als residentie van adellijke, keizerlijke en koninklijke gezagsdragers, die het gebruikten als uitvalsbasis in het strategisch gelegen Antwerpen. Het zal dan ook niet verbazen dat de geschiedenis van dit stadspaleis bol staat van conflict...

In 1745 laat Jan-Alexander van Susteren dit pronkerige “hôtel” op de Meir bouwen. Het ontwerp was van de succesvolle architect Jan Peter Van Bourscheit de jonge. De bemiddelde Antwerpse ondernemer wil hiermee de adellijke status van zijn familie en zijn rijkdom tentoon spreiden. Al gauw wordt het chique “vorstelyk huys” talk of the town. Wanneer Napoleon Antwerpen bezoekt, is hij erg onder de indruk van het pronkerige bouwwerk. In 1811-1812 komt het in zijn bezit en wordt het omgetoverd tot zijn keizerlijke residentie in Antwerpen. De band van de Franse keizer met de Scheldestad is bekend: hij wil de Antwerpse haven uitbouwen om Engeland te veroveren. Zo ver komt het echter nooit, want na zijn nederlaag in Waterloo verliest Napoleon het paleis aan het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en wordt het keizerlijke paleis “koninklijk”. Willem I verblijft er geregeld, net als zijn zoon Willem, toen prins van Oranje-Nassau, en diens vrouw Anna Paulowna, de zus van de Russische tsaar.

Als in oktober 1830 de Belgische Omwenteling ook in Antwerpen woedt, vechten Belgische patriotten en verdedigers van het heersende bewind twee dagen lang vóór het paleis op de Meir. Als de bevelhebber van de verdedigende troepen uit het paleis vlucht, wordt het ingenomen. Het Paleis is vanaf dan de Antwerpse zetel van het nieuwe bewind en een symboolgebouw: er is meteen een band tussen het jonge België en het “Palais National d’Anvers”, zoals het dan heet.

Op 21 juli 1831 houdt Leopold I zijn Blijde Intrede in Antwerpen en verschijnt hij herhaaldelijk op het balkon van het paleis. In augustus 1914, bij de inval van het Duitse leger, verblijft de koninklijke familie in het paleis, tot begin oktober (de Val van Antwerpen). Tijdens de Tweede Wereldoorlog blijft het Paleis zijn symboolfunctie vervullen. Na de bevrijding wordt de voorgevel tijdens de Koningskwestie gesierd met een grote foto van Leopold III. In de jaren 1950 wordt het paleis ongeschikt bevonden voor koninklijke overnachtingen en in 1969 draagt de koning het Paleis over aan het Ministerie van Nederlandse Cultuur.

Civiele conflicten

Inleiding

Ordehandhaving en controle

De eerste politie waarvan sprake in de Antwerpse geschiedenis is een administratieve politie. In een twaalfde-eeuws keurboek staat een markt- en eetwarenpolitie vermeld. Twee schepenen kregen de titel van keurmeester en hielden in die hoedanigheid onder meer toezicht op het brood en de prijs ervan. Daarnaast waren er twee wachters op de werf die de geloste goederen controleerden en een torenwachter die waakte over de aankomst van schepen, vreemde bezoekers, brand en dergelijke. Het gaat dus over een bestuurspolitie. Later kwamen daar de brandweer of brandpolitie en een nachtpolitie bij.

Een meer uitgebouwde machtspolitie ontstaat met het verschijnen van de “Hannuyten”, soms ook “klepperman” of “taptoeblazer” genoemd. Het waren nachtwakers die door de magistraat waren aangesteld en dus in dienst van de stad werkten. Zij werden echter betaald door de bewoners uit de buurt waar ze hun ronde deden. Later werd de functie, zoals alle stadsambten, gekocht. Na elf uur, na het luiden van de “diefklok”, begonnen zij hun ronde. Zij moesten er niet alleen over waken dat alles rustig bleef, maar er ook op letten dat er geen brand zou uitbreken. Al roepend waarschuwden zij de burgers “hun vuur te wachten”.

Naast de nachtwacht stonden de gewapende gilden in voor het bewaken van de openbare orde. In Antwerpen waren er zes: de oude voetboog- of Sint-Jorisgilde (dertiende eeuw), de oude handboog- of Sint-Sebastiaansgilde (veertiende eeuw), de jonge voetbooggilde (ca. 1344), de jonge handbooggilde (1485), de schermers- of Sint-Michielsgilde (1488) en de kolveniers- of Sint-Christoffelgilde (1490). Zij ontstonden met de opkomst van de steden en hadden enerzijds tot doel goede lieden binnen en buiten de stad te beschermen, maar ook in tijden van oorlog de vorst bij te springen en te steunen. Een stedeling had destijds militieplicht bij één van de zes gewapende gilden. Een door het college bepaald aantal leden kon deze plicht echter afkopen. Deze wepelaars

kregen een vrijbrief met daarin hun rechten en plichten. Zij waren vrijgesteld van gewone wachtdiensten, maar niet van groot alarm.

De schout stond in voor het opsporen van misdadigers in de stad en binnen de vrijheid van Antwerpen. Wanneer precies dit schoutsambt werd ingesteld is niet bekend. In zijn taak werd de schout bijgestaan door de schoutsknappen of kolveniers, die de rijkswacht of het politiekorps uitmaakten. Het was een eerder beperkt politieapparaat. Daarom werden vaak premies uitgelooft om het aanklagen van misdaden te bevorderen. Maar als de verklaringen niet waarachtig waren, dan moest de aanbrenger de straf ondergaan die aan het aangebrachte feit verbonden was. Men dacht dus best twee maal na vooraleer iemand aan te klagen.

Gelijk welke burger die iemand op heterdaad op een misdaad betrapt mocht deze misdadiger vangen en uitleveren aan de schout. Na een ernstig delict werd van iedereen verwacht te komen meedelen wat hem over de daad en de daders bekend was. Wie dit niet deed, werd aanzien als een beschermer van misdadigers en werd daarvoor gestraft. De eigenlijke daders werden opgeroepen om zich te komen verantwoorden voor de schout en magistraat. Soms werd hen een vrijgeleide beloofd. Ook aan medeplichtigen werd soms straffeloosheid gegarandeerd als ze zich kwamen melden. Als overtredders zichzelf niet kwamen aangeven, dan werden de delinquenten en hun medeplichtigen als voor eeuwig verbannen uit de stad beschouwd. In de loop der jaren ontwikkelde zich ook het systeem van het rondsturen van persoonsbeschrijvingen van gezochte misdadigers naar andere steden of dorpen om misdadigers te kunnen oppakken.

Zodra het om Antwerpse poorters ging, bestonden op het recht tot arresteren echter ook beperkingen. Deze golden zowel voor de schout als voor de officieren van buiten Antwerpen. Zo mocht de drossaard van Brabant of een andere hertogelijke officier van buiten de stad geen gevangene wegvoeren uit de stad, de vrijheid, het markgraafschap of het kwartier van Antwerpen. Deze officieren moesten de rechtspraak overlaten aan de vierschaar of de schepenbank waaronder de gevangene ressorteerde. In Antwerpen

mocht een poorter van goede naam en faam ook niet zonder meer door de schout gearresteerd worden. Waren er duidelijke redenen om hem in hechtenis te nemen, dan moesten burgemeester en schepenen daar hun toestemming voor geven. De toestemming van de wethouders was ook nodig om een goed aangeschreven poorter of ingezetene in zijn huis te arresteren, of een huiszoeking bij hem te verrichten. Het moest om een ernstig delict gaan en ten minste twee schepenen moesten bij de huiszoeking aanwezig zijn.

Opgepakte gevangenen werden opgesloten in het Steen. Ook hier gold een gunstiger regime voor de Antwerpse poorters. Ze werden samen in de poorterskamer opgesloten. Konden ze die niet betalen, dan kwamen ze terecht in de “gemene steen”, waar ze op liefdadigheid waren aangewezen. Het was niet geoorloofd poorters in de “diefputten” of onderaards op te sluiten. Enkel bij een zwaar delict of bij rebellie in de gevangenis kon men hiervoor toelating krijgen van de wethouders. Het Steen werd bewaakt door de steenweerder. Hij pachtte zijn functie van de stedelijke overheid en verhaalde de kosten op de gevangenen. Wie opgesloten was moest naast inkomgeld ook een dagelijks onderhoudsgeld betalen. De maaltijden moesten eveneens worden vergoed. Daarnaast kon men nog allerlei extra's kopen, zoals het recht om zijn eigen bed mee te brengen. Zolang men in de gratie was bij de steenweerder of zich in de gratie kocht was het Steen eerder een hotel waar men verplicht was te verblijven. Naast de steenweerder waren ook de binnen- en buitensluiters met de bewaking van de gevangenen belast. De ene liet de aangehouden binnen, de andere liet ze – als het mocht – terug vrij. Elke vrijgelaten gevangene moest beide “portiers” een vergoeding geven. De opgesloten die hun eten van buiten bekwamen moesten hen eveneens een vaste som betalen. De gevangenis was geen strafinrichting. De vrijheidsberoving als straf werd in die tijd nog niet toegepast. Het was een plaats waar men in hechtenis werd gehouden tot zijn proces of tot zijn terechtstelling. Naast het Steen werden onder meer ook de bakkerstoren en de visverkoperstoren als gevangenis gebruikt.

Bij elke ondervraging van gevatte misdadigers moesten ten minste twee schepenen aanwezig zijn. Van gevangenen werden natuurlijk bekentenissen verwacht. Daarom bestond er ook een “scherpe examinatie”, de ondervraging onder tortuur. De schepenen moesten hun toestemming geven om deze praktijk toe te passen. Ze mocht alleen dienen om de volle waarheid over de misdaad en de namen van eventuele medeplichtigen te achterhalen. De

tortuur gebeurde in aanwezigheid van ten minste twee schepenen in de kerkers van het Steen. Ging het om een poorter van de stad dan moest de Brede Raad van de stad zijn toestemming geven en hem eerst “ontpoorteren”. De op de pijnbank afgedwongen bekentenissen hadden slechts juridische waarde indien ze door de ongeboeide gevangene werden herhaald buiten de gevangenis en de burcht, in openlucht, voor de schepenen en in het openbaar.

Op 10 oktober 1795 werd België bij Frankrijk ingelijfd. De gilden werden afgeschaft (voor de kolveniers gebeurde dat in 1796) en het gecentraliseerd politiestelsel naar Frans model werd ingevoerd. Dit bestond uit een nationale gendarmerie en een net van gemeentelijke politiekorpsen. De schout werd vervangen door een commissaris van politie. De adjuncten en gendarmen vervingen de kolfdragers. De stad werd ingedeeld in vijf wijken met elk een commissaris, en overkoepeld door een hoofdcommissaris (later commissaris-generaal genoemd). Van de oude politiediensten bleven enkel de nachtwakers over. In 1801 werd de “Nieuwe ordonantie van Policie” aangenomen. Hierin werden de stadsverordeningen en de overtredingen die gevonnisst werden door de politierechtbank samengebracht. Deze zetelde op het stadhuis en werd voorgezeten door vrederechters.

Hoe de plaatselijke politie in de volgende decennia samengesteld was, is niet geheel duidelijk. De bevolking blijkt echter geen al te hoge dunk van het korps te hebben. De problemen waren divers. Om te beginnen liet het gedrag van de politie te wensen over. Klachten over plichtsverzuim en dronkenschap waren legio. Daarnaast kon men ook amper van een korps spreken. Twintig politiebedienden was blijkbaar alles wat men kon bijeenkrijgen. Het nachtwaken werd vanaf 1818 dan ook aan de pompiers toevertrouwd.

De kwalijke reputatie van het politiekorps blijft ook na de onafhankelijkheid van België bestaan. Dat blijkt uit een vertrouwelijk verslag dat een commissaris in 1860 aan de burgemeester overmaakte. In 1861 wordt het politiekorps onder leiding van Pol van Bogaert, hoofdcommissaris, volledig gereorganiseerd. Er wordt een “handboekje van de politie” gepubliceerd waaruit blijkt dat het korps op dat moment 138 leden telt voor een bevolking van 117.000 inwoners. Veel te weinig dus. Het brandweerkorps verleende hulp en was ook belast met politietaken zoals het bewaken van de dokken en het stadhuis. Om het korps uit te breiden werd in 1898 bij referendum

goedgekeurd dat er een verhoging van de belasting zou komen. Die zou aangewend worden om honderd extra politieagenten aan te nemen. Blijkbaar ging het vertrouwen van de bevolking in de politie er stilaan op vooruit.

Naast de lokale politie ontstond er tijdens de Franse overheersing een “Gendarmerie Nationale”. Tijdens het Hollands bewind wordt de instelling overgenomen, maar krijgt ze de naam “Marechaussee”, om na de Belgische onafhankelijkheid terug gendarmerie te worden. De term “rijkswacht” wordt pas voor het eerst officieel gebruikt in 1925. Telkens worden opdrachten, organisatie en zelfs kazernes overgenomen. De taken van de gendarmerie waren allesomvattend en zonder enige beperking qua territorium. Ze moesten in de Belgische provincies de wetten en de openbare orde handhaven en waken over de veiligheid van de inwoners. Naast taken die ook door de gemeentelijke politie werden uitgevoerd waren er een aantal opdrachten die enkel aan de rijkswacht waren voorbehouden, zoals het begeleiden van gevangenen en veroordeelden, het toezicht op militairen en de politie der grote wegen.

Naast politie en gendarmerie bestond er nog een derde ordemacht: de burgerwacht of “garde-civiek” in het Antwerps. Zoals aangehaald bestond reeds in de middeleeuwen in heel wat steden de verplichting voor burgers om bij te dragen tot de verdediging van de vrijheden, zo ook in Antwerpen. De burgerwacht bleef bestaan of werd, naargelang de behoefte, telkens opnieuw opgericht al dan niet onder een andere benaming. In 1830 werd de toenmalige “garde bourgeoise” ontbonden, maar ook het nieuwe regime had behoefte aan ordehandhavers die snel orde op zaken konden stellen.

Het voorlopig bewind besluit opnieuw een burgerwacht in te stellen. Het was een korps op militaire leest geschoeid, maar maakte geen deel uit van het leger. Haar taken waren om de orde te handhaven, de wetten te doen naleven en – zo nodig - bij te dragen tot de binnenlandse verdediging. Burgers tussen 21 en 50 jaar die geen militaire verplichtingen meer hadden waren verplicht dienst te nemen. Bij onlusten werd vanaf nu in de eerste plaats de lokale politie ingezet. Waren er incidenten te vrezen, dan werd een beroep gedaan op de burgerwacht, die gezien haar samenstelling en diverse bindingen met burgers gematigder optraden dan de in volgende instantie opgeroepen rijkswacht. De ordehandhaving gebeurde over het algemeen rustig en vreedzaam.

Louter hun aanwezigheid op het terrein volstond meestal al om de gemoederen te bedaren.

Door de evolutie in haar rekrutering kreeg de burgerwacht stelselmatig een burgerlijk karakter. Geleidelijk werd ze een instrument in handen van de lokale politici. Vooral de speciale korpsen waren politiek gekleurd en er ontstonden geregeld interne spanningen. Zo brokkelde de faam van de burgerwacht stilaan af. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was ook gebleken dat de militaire waarde van de burgerwacht zo goed als onbestaande was. Dit was niet vreemd, gezien de beperkte middelen en opleiding, de verouderde bewapening en het gebrek aan motivatie van vele van haar leden. Na de Eerste Wereldoorlog werd de burgerwacht niet meer heringericht en ze werd ten slotte officieel ontbonden. Haar taken met betrekking tot het handhaven van de openbare orde werden overgenomen door de gendarmerie. Daar waar de burgerwacht bestond uit gewone burgers die zo nodig opgeroepen konden worden, was de gendarmerie samengesteld uit beroepsmilitairen die een professionele opleiding hadden gekregen. Een herinnering aan de burgerwacht is de schietstand die in 1881 werd opgericht en nu tot winkelcentrum is omgebouwd (Den Tir op de Sint-Bernardsesteenweg).

Het gerecht

Vanaf de eerste nederzettingen tot het verschijnen van de Franse “Code Civil” (1804) werd in Antwerpen gebruik gemaakt van het gewoonterecht. Tot het midden van de zestiende eeuw waren deze gewoonten of “costuymen” grotendeels ongeschreven. In 1531 gebod Keizer Karel de optekening van het gewoonterecht in de Nederlanden om een grotere eenheid te verkrijgen. Dit moest gebeuren binnen de zes maanden. In Antwerpen vorderden de werkzaamheden traag, want de eerste versie dateert pas van 1547. Zij was onvolledig en ongeordend, maar het was wel voor het eerst dat, louter theoretisch en artikelsgewijs, de materie werd opgetekend. In 1559 werd, in opdracht van de stad, de tekst uit Brussel teruggehaald om ze aan te passen. Een verbeterde en uitgebreide versie volgde in 1570-71. De derde redactie is eigenlijk het product van de politieke en religieuze omstandigheden in Antwerpen tussen 1570 en 1585. Alles wat specifiek katholiek was werd verwijderd. Het is de enige versie die gedrukt werd. Dat gebeurde in 1583 bij Plantijn. Dit betekende een grote sprong voor de verspreiding en de consultatie ervan. Met de katholieke herleving in de stad onder Farnese werd tussen 1592 en 1608

gewerkt aan een nieuwe versie en werden de oude paragrafen met de kerkelijke vrijheden hersteld. Geen enkele van deze versies werd door de hogere overheid in zijn geheel gehomologeerd.

Tot aan het Franse bewind bestond er ook geen door het centraal landsbestuur aangestelde rechterlijke macht. De stad bezat hierin volledige autonomie. Dit zelfbestuur en de onafhankelijkheid ten opzichte van het centraal gezag lag vast in de vrijheidskeuren die door de hertogen van Brabant verleend werden. Elke nieuw aantredende hertog moest beloven deze vrijheden te respecteren. De uitoefening van de rechtspraak was de belangrijkste taak van de schepenen, die als rechters fungeerden. Ze combineerden dus het rechterlijk en administratief beheer van de stad. De rol van wat wij vandaag het openbaar ministerie zouden noemen werd vervuld door een procureur van de hertog van Brabant. In strafzaken was dit de schout, in burgerlijke zaken de amman. Beiden moesten Brabander zijn en poorter van Antwerpen. De schout had meer aanzien dan de amman. Zijn taken waren zeer divers en kunnen vergeleken worden met die van de huidige burgemeester, voorzitter van de rechtbank, ambtenaar van het openbaar ministerie, ontvanger van boeten en gerechtskosten en ontvanger der domeinen. Bovendien nam hij ook deel aan het stadsbestuur.

Het gebied waarbinnen recht gesproken werd was de vrijheid van Antwerpen. De grenzen waren gemarkeerd door grenspalen. Ze stonden op de zeven toegangswegen tot de stad, in Austruweel, Ekeren, Dambrugge, Borgerhout, Berchem, Wilrijk en Hoboken. Het waren diegenen die binnen deze palen geboren werden die als “poorters” van de stad Antwerpen werden beschouwd. Mits het afleggen van een eed in de vierschaar en het betalen van een bepaalde som, kon men het poorterschap ook kopen. Een groot voorrecht van het poorterschap was dat zij nergens anders terecht mochten staan of aangehouden worden dan binnen de vrijheid van hun stad, tenzij ze verdacht werden van majesteitsschennis, oproer of valsmunterij.

Recht werd er gesproken in de vierschaar. Niemand mocht een Antwerpse poorter aan de vierschaar onttrekken. Dit werd als een groot voorrecht beschouwd en was in de costuymen vastgelegd. De vierschaar was gelegen binnen de burcht, op de hoek van de Matten- en de Zakstraat. De benaming zou “vierbank” betekenen en verwijzen naar de vier stenen banken die in een vierkant waren geschikt. Ze dienden als zitplaats voor de schepenen, met tegenover hen de schout, rechts de klagende en links de

beschuldigde partij. Het lokaal was niet overdekt, omdat men naar Germaans gebruik recht sprak in het openbaar en in openlucht. Er was enkel een klein afdak dat de rechters tegen regen beschermde en een raadkamer waar de wethouders zich konden terugtrekken om het vonnis te vellen. De laatste resten van het complex zijn in 1847 verdwenen. In de vierschaar werden verschillende soorten zaken behandeld, maar voornamelijk zaken waarvoor de straf het verlies van lijf of lid was, of met ander woorden, waar de doodstraf of het verlies of de blijvende verminking van lichaamsdelen op stond. Strafzaken en burgerlijke zaken waar minder ruchtbaarheid aan moest gegeven worden, vonden plaats op het stadhuis.

Ondanks de centralisatiepolitiek van de verschillende vorsten bleef in de stad – op een periode tijdens het bewind van Alva na - het privilege bewaard zelf recht te mogen spreken aan de hand van de costuymen. De Oostenrijkse keizer Jozef II zou een eerste poging doen om de rechtbanken te reorganiseren. Het was zijn bedoeling om drieënzestig rechtbanken van eerste aanleg, twee hoven van beroep en een overkoepelende soevereine justitieraad in Brussel in te richten. Deze hervormingen stuitten op zo veel verzet dat de rechtbanken nooit in werking traden. Wat de Oostenrijkers niet lukte, zal de Fransen wel lukken.

De Franse bezetters besloten na de annexatie van de Nederlanden nieuwe instellingen van bestuurlijke en juridische aard in te richten. Op bestuurlijk vlak werden de Zuidelijke Nederlanden ingedeeld in negen departementen, te vergelijken met de provincies, die verder opgedeeld werden in 216 kantons. Antwerpen werd de hoofdplaats van het departement der twee Nethen. In elke kantonhoofdplaats werd een vrederecht ingericht. De vrederechter die in Frankrijk in 1790 al was geïntroduceerd, moest een gemakkelijk bereikbare, verkozen rechter zijn die summier en zonder kosten uitspraak zou doen over eenvoudige geschillen. Daarnaast kreeg hij ook een verzoeningsopdracht. Geen enkel geschil kon voor een hogere rechtbank komen zonder dat er eerst een verzoeningspoging voor de vrederechter was gebeurd. Over de exacte oorsprong van dit destijds revolutionaire concept bestaat geen zekerheid, maar het kadert binnen de ruimere context van de Franse revolutie en haar idealen. Vrederechters waren tegelijkertijd rechtelijke officiers. In strafrechtelijke dossiers deden zij de ondervraging van betichten.

In 1794 werd er een criminele rechtbank opgericht voor de beoordeling van misdrijven tegen Franse instellingen. Al snel

kreeg ze de benaming “Bloedraad”. Ze zetelde in de Lange Gasthuis in het voormalige hotel della Faille. Op 21 februari versmelt deze rechtbank met de criminele rechtbank van Brussel. De gewone burgerlijke en strafrechtelijke zaken bleef men voorlopig in de vierschaar houden. De schepenen behielden tijdelijk hun rechterlijke macht, aangezien de nieuwe rechtbanken in onze streken nog niet ingericht waren.

De invoering van de nieuwe Franse wetten gebeurde geleidelijk. Eén voor één werden ze gepubliceerd en vervingen zo de “rechten en costuymen”. Als eerste werd de nieuwe grondwet opgelegd, op 6 oktober 1795. Daarna volgden de structurele wetten op de afschaffing van de tienden, de feodale rechten, het corporatisme en de tolleren. De rechtbanken met jury's en de wetgeving op het huwelijk en echtscheidingen werden ingevoerd. Tot slot werden de wetten op het strafrecht en fiscaliteit, op de organisatie van de burgerlijke stand, het patentrecht, de grondbelasting en de afschaffing van de kloosters gepubliceerd. De transitie nam zo'n zes maanden in beslag. Voor het eerst was iedereen gelijk voor de wet.

Op 28 november 1795 werden twee departementale of provinciale rechtbanken opgericht, namelijk de burgerlijke en de criminele rechtbank van het departement der twee Nethen. Bij de instelling van deze rechtbanken verloren de schepenen hun rechterlijke macht. Beide rechtbanken werden ondergebracht in het stadhuis, maar na een maand verhuisde de burgerlijke rechtbank naar de Sint-Michielsabdij.

In 1800 werden beide instellingen afgeschaft en vervangen door een nieuwe departementale criminele rechtbank die op het stadhuis blijft en een Antwerpse arrondissementsrechtbank van eerste aanleg die de plaats van de burgerlijke rechtbank in de Sint-Michielsabdij inneemt. Spoedig daarna werd het huurcontract van deze locatie stopgezet. De rechtbank kreeg een nieuw onderkomen in de Waag die midden op de huidige Stadswaag stond, maar in 1873 afbrandde. Het gebouw was in 1548 door Gilbert Van Schoonbeke opgetrokken. Op het gelijkvloers bevonden zich commerciële functies en op de bovenverdieping feestzalen. De burgerlijke rechtbank verbleef er van 1803 tot 1806 waarna ze naar het stadhuis verhuisde. In 1819 werden alle rechtbanken in hotel “de Roos” op de Groenplaats ondergebracht, waar nu het postkantoor is. Het hof van Assisen bijvoorbeeld kreeg onderdak in de kapel. Deze hoven werden in 1810 ingesteld en traden een jaar

later in werking. Ze waren bevoegd voor de zwaarste misdrijven. Het waren niet-permanente colleges die éénmaal per kwartaal samengeroepen. Recht werd er gesproken door een twaalfkoppige jury, vaak afgevaardigden van de hogere burgerij en enkel mannen. In 1851 klaagde men opnieuw over de gebrekkige huisvesting. Uiteindelijk besliste men in 1866 om een nieuw gerechtshof te bouwen. Het werd opgetrokken aan de Nijverheidslei, de huidige Britselei. In 1877 werd het nieuwe complex ingehuldigd.

Straffen en strafinstellingen

Nadat een aangeklaagde veroordeeld was, werd de straf uitgesproken. De uitgesproken straffen werden in twee categorieën verdeeld: de kapitale of doodstraffen en de arbitrale en civiele correcties. Wat de doodstraf betreft verschilde de manier waarop iemand om het leven werd gebracht naargelang zijn sociale status, geslacht en de aard van het misdrijf. Mogelijkheden waren er genoeg: het zwaard, het koord, het water, het vuur, koken in een ketel kokende olie of water, vierendelen, levend begraven, enzovoort. Goederen van veroordeelden werden verbeurd verklaard. Ook de lijfstraffen waren onmenselijk en wreed. Ze werden in de vierschaar uitgesproken en bestonden uit het uitsteken van ogen, afhakken van ledematen, brandmerken en andere lichamelijke verminkingen. Verder waren er de straffen waarbij het bezit of de eer van de veroordeelde werd aangesproken: de geldboeten en de schandstraffen. Uitstoting uit de maatschappij gebeurde met vonnissen als bedevaarten, verbanning of veroordeling tot de galleien. Aangezien er geen strafgevangenen bestonden was dit het beste middel om iemand te verwijderen. De termijn kon variëren van 1 tot 100 jaar.

De gevangenis was meestal geen strafinrichting. De vrijheidsberoving als straf vindt pas ingang vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw en kwam geleidelijk in de plaats van allerhande lijfstraffen. Wel ontstond in Antwerpen – zoals op veel andere plaatsen in Europa - in 1612 het dwing- of tuchthuis. Een strikt regime van orde, tucht en harde arbeid werd gezien als middel om diegene die er verbleef te verbeteren. Dat waren mensen die door de heer gevonnist waren, maar ook vagebonden, bedelaars en onhandelbare kinderen. Het tuchthuis bevond zich op het Eilandje en verdween met de oprichting van de dokken in de negentiende eeuw.

Om de nodige ruchtbaarheid te geven aan de uitgesproken vonnissen, werden sommige, vooral exemplarische straffen in het openbaar uitgevoerd, bijvoorbeeld op de Grote Markt. Wanneer de galg in aanmerking kwam of als iemand levend begraven moest worden, gebeurde de terechtstelling meestal op het galgenveld. Aanvankelijk situeerde het zich op de huidige Veemarkt. In de dertiende eeuw verhuisde het galgenveld naar waar nu de hoek van de Lange Nieuw- en de Lange Klarenstraat is. Toen die plaats bij de vergroting in het begin van de veertiende eeuw binnen de stadsmuren viel, werd opnieuw verhuisd, ditmaal naar het huidige Koning Albertpark. Daar kwam in 1444 een stenen galg met drie pilaren die daar nog stond in 1586. Op elke pilaar zou een Brabantse leeuw gestaan hebben waardoor de plaats ook de Leeuwenberg werd genoemd.

De schout moest erop toezien dat de vonnissen werden uitgevoerd. De executies, maar ook de tortuur bij bepaalde ondervragingen en het uitvoeren van de schandstraffen waren de taak van de beul. Zoals elk vak moest ook dit van beul aangeleerd worden. Dit gebeurde in de praktijk. Het ambt ging dan ook meestal over van vader op zoon. Naar het schijnt waren de meeste van onze beulen niet afkomstig uit Antwerpen. Geliefd waren ze zeker niet. Door hun meedogenloosheid werden ze geschuwd en veracht. Het beroep van beul was dan ook niet ongevaarlijk. Regelmatig moest hij politiebescherming krijgen, al was die blijkbaar niet altijd even doeltreffend. Een nieuwe scherprechter vinden was niet gemakkelijk. Regelmatig gebeurde het dat Antwerpen een beroep moest doen op de Mechelse beul of andersom dat de stad haar beul uitbesteedde. Men probeerde het ambt dan ook aantrekkelijker te maken door de beul bepaalde voordelen te bieden. Zo kon een beul toelating krijgen om in zijn huis kansspelen te houden en kon hij het toezicht krijgen op prostituees. Ook bezorgde de stad hem een woning. Veel mensen wilden immers niet aan de hangman verhuren. In 1858 werd de functie afgeschaft.

Met de opheffing van de vierschaar in de Franse periode verdween ook de tortuur. Alle foltertuiggen werden in het openbaar verbrand. Niet alle wredeheden werden echter uit het strafrecht geschrapt. De voorafgaandelijke verminking van bepaalde terdoodveroordeelden bleef bijvoorbeeld bestaan. Ook de burgerlijke dood (een veroordeling tot eeuwige dwangarbeid en wegvoering naar een ballingsoord), het brandmerken als bijkomend straf en de algemene verbeurdverklaring bleven in

voege. Pas in de Hollandse periode werden verbeurdverklaringen afgeschaft. De doodstraf werd vanaf dan ook enkel nog met de strop of met het zwaard uitgevoerd.

Na het ontstaan van België werd gestreefd naar een humanere strafrechtpleging. Vrij snel werd de burgerlijke dood afgeschaft en in 1867 kwam er een nieuw en milder strafwetboek. De doodstraf bleef er echter in opgenomen. De laatste terechtstelling op de Grote Markt vond plaats in 1850. August Kreglinger richtte echter in naam van de bewoners een vraag aan de minister van justitie om deze in het vervolg op het Kasteelplein te laten doorgaan. Argument was dat het aan de stadsrand gelegen was en er enkel arme mensen woonden. Het Kasteelplein werd slechts eenmalig gebruikt, voor de laatste terechtstelling in Antwerpen, in 1856. In de rest van het land gebeurden nog wel terechtstellingen, tot koning Leopold II in 1860 besliste alle doodstraffen in levenslange dwangarbeid om te zetten. In de krijgshoven werden nog wel terdoodveroordelingen uitgesproken en uitgevoerd.

De vrijheidsberoving als straf heeft lange tijd niet bestaan. Pas in de negentiende eeuw breekt de gevangenis als bestraffingsinstelling door. Toch duurde het nog geruime tijd vooraleer lijfstraffen uit het strafrecht en de strafrechtpraktijk verdwenen. Voor deze nieuwe instellingen werden theoretische traktaten ontwikkeld. Ze hielden verband met regime, opsluitingsvoorwaarden, gedragsdisciplineren, architecturale vormgeving, enzovoort. Bekend is bijvoorbeeld het panopticonmodel dat Jeremy Bentheim ontwikkelde voor de organisatie van het toezicht in gevangnissen. In België is vooral Edouard Ducpétiaux (1804-1868), inspecteur-generaal van de strafinrichtingen, belangrijk.

Op het ogenblik van zijn aantreden waren er 182 opsluitingsplaatsen. Kenmerkend was de overbevolking, promiscuïteit en het gebrek aan centraal beheer en beleid. Op korte tijd zou Ducpétiaux de ergste wantoestanden saneren. Tijdens de rest van zijn carrière hield hij zich bezig met de hervorming van het gevangeniswezen wat betreft gezondheid en hygiëne, voeding, kleding, kantine-regeling, boekhouding, enzovoort. Daarnaast verdedigde hij het cellulair afzonderingsregime dat volgens hem de beste kansen bood op een moreel herstel van de gedetineerde en op een succesvolle herintegratie in de maatschappij. De vrijheidsberoving moest volgens hem niet gericht zijn op tewerkstelling zoals vroeger

in de tuchthuizen, maar gericht zijn op de innerlijke ommekeer en verbetering. Die kon volgens hem het best gerealiseerd worden door een maximale cellulaire afzondering. Om dit te verwezenlijken moest Ducpétiaux aanvankelijk bestaande gebouwen, zoals verlaten kloosters, herinrichten, maar vanaf 1844 begon men ook met de bouw van nieuwe gevangenissen.

De eerste cellulaire gevangenis werd geopend in Tongeren. Die van Antwerpen dateert van 1857. Ze werd opgetrokken in de Begijnenstraat op de kloostergronden van de kapucinessen. Het ontwerp is van architect J. Dumont. In totaal zouden er dertig cellulaire strafinrichtingen gebouwd worden. Architectonisch zijn ze zeer gelijkend. Verschillende vleugels zijn stervormig rond een centrale observatiepost aangebracht. Tussenin bevinden zich kleine koeren. Over de verschillende verdiepingen van deze vleugels bevinden zich gangen met aan weerszijden cellen. Vanuit de centrale observatiepost heeft men een overzicht op de gangen. Het geheel is omgeven door hoge muren. Hekken scheiden de verschillende afdelingen en bevorderen de veiligheid. De individuele cellen zijn uitgerust met zware deuren, voorzien van een doorkijkvenstertje waarlangs de bewakers de gevangenen op elk moment kunnen observeren. Elke gevangene droeg een penitentiair uniform met een identificatienummer. De gevangenen kenden een strikt en hard regime. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef het cellulair afzonderingsprincipe dominerend bij de vrijheidsberoving, maar de kritiek groeide. Uiteindelijk zou het vervangen worden door een gemeenschapsregime.

11 ADMINISTRATIEF CENTRUM – POLITIETOREN OUDAAN

Oudaan 5, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Opengestelde delen: inkomhal gelijkvloers, politiemuseum 12de verdieping en het bedrijfsrestaurant op de 13de-14de verdieping

Reserveren vóór 2 september: Paleis via tel. 03 206 21 21

Gidsbeurten: elk uur

Tram/bus: 7-8-9

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: verkeerseducatieve activiteiten

De Antwerpse burgemeester Lode Craeybeckx wil in 1949 via een aanbesteding van de meest dringende openbare werken een aanzet geven tot de heropleving na de Tweede Wereldoorlog. Drie bouwprojecten worden uitbesteed aan drie privé-architecten. Het ontwerp van een handelscentrum werd toevertrouwd aan het bureau Vincent Cols en Jules de Roeck, maar het centrum werd nooit gerealiseerd. Het Internationaal Zeemanshuis was een opdracht voor Paul Smekens en Hendrik Wittockx. Het werd in 1952-55 gerealiseerd aan de Falconruï. Renaat Braem en Maxime Wijnants mochten het Administratief centrum ontwerpen. Ze werkten hiervoor samen met Jules de Roover. In de behoudsgezinde pers heeft de aanstelling van “een stel communisten” voor het ontwerp van de politietoren aanleiding gegeven tot heel wat polemieken.

In het Administratief centrum zouden alle stadsdiensten samengebracht worden om ze beter toegankelijk te maken voor de burger en een efficiënte dienstverlening te bevorderen. Het bouwterrein was een bouwblok tussen de Oudaan en de Everdijstraat. De overdekte winkelgalerij uit 1840 en een aantal woningen die er stonden werden gesloopt. Het project werd tot Braems frustratie slechts gedeeltelijk gerealiseerd. De politietoren zou een tien verdiepingen hoge tegenhanger op pijlers krijgen aan de Korte Gasthuisstraat en een verbindende vleugel van vier bouwlagen aan de Everdijstraat. De drie gebouwen zouden gelegen zijn rond een iets lager gelegen plein met daaronder een parkeergarage. Tijdens het langdurige productieproces waren vragen gerezen in verband met de bereikbaarheid van de locatie en de efficiëntie van de concentratie. Er werd besloten een deel van de administratie te centraliseren op een nieuwe locatie aan de stadsring.

In het gerealiseerde torengedouw werden uiteindelijk alleen politiediensten ondergebracht. Het gedouw wordt geschraagd door kolommen aan de buitenzijde van de gevels. Deze zichtbare structuur verleent het complex gotische allures en laten een flexibele planindeling toe. De vormgeving van de kolommen is zeshoekig. Dit verslankend effect was erop gericht het uitzicht vanuit en de lichtinval in het gedouw te optimaliseren. Aan de uiteinden van het gedouw staan polygonale trapkokers. Aan de achterzijde bevindt zich de hoofdcirculatie met trappenhuis en flankerende liftkokers.

Het gebouw telt in totaal zestien verdiepingen. Op het gelijkvloers bevindt zich de trechtersvormige inkomhal, ingepast tussen pilotis. Oorspronkelijk was ze opgevat als een sobere ontvangstruimte. In 1995 echter werd ze heringericht, waardoor een deel van het door Braem ontworpen meubilair verloren ging. De eerste twaalf verdiepingen bevatten de kantoorruimten. Het rechthoekige grondplan wordt ingedeeld met een flexibel wandsysteem in hout en glas dat bestaat uit kasten die aan de halzijde uitsteken. De zoldering is een rooster met paneelinvulling waarin de verlichting is ingewerkt. De vloeren zijn van linoleum. De aluminium omkasting van de radiatoren in de kantoorruimte sluit rechtstreeks aan bij het raamwerk. Bij de systematische renovatie van de kantoorverdiepingen is al veel van het oorspronkelijke interieur, evenals het buitenschrijnwerk, vervangen. De inspringende bovenliggende verdiepingen zijn mastabavormig en vormen een doorlopend ruimtelijk geheel. De gemeenschappelijke voorzieningen zijn er gegroepeerd. Verdieping dertien en veertien omvatten de cafetaria en een foyer. Beide met mezzanine en trappencomplex. De bovenste verdiepingen, vijftien en zestien, bevatten de dubbelhoge turn- en feestzaal, projectiecabine, stortbaden, kleedkamers en dienstruimten. Het zo goed als gaaf bewaarde interieur is typerend voor de jaren vijftig. Het bestaat uit een wandhoge lambrisering met ingewerkte deuren, stalen trappen met houten treden, aluminium radiatorkasten en linoleum op de vloer. Het gebouw werd in 1965 bekroond met de architectuurprijs van de Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernes.

12 FILMHUIS KLAPPEI / VOORMALIG POLITIEBUREAU

Klappeistraat 2, 2060 Antwerpen

Openingsuren: van 14 tot 17 uur

Enkel te bezoeken mits reservatie!

Rondleidingen en reservaties: Filmhuis Klappei via

tel. 03 272 51 10 of via info@klappei.be

Tram/bus: 10-19-23-24-31-410-411-412-416-417-420-423

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteit: de rondleiding “Van cel tot celluloid” (30 min). Filmhuis Klappei geeft zijn verleden als voormalig politiekantoor, gebouwd tijdens WO I, vrij aan de hand van een korte rondleiding. Zo kan je een kijkje nemen in de originele cellen en halen we voor de gelegenheid de loketscheiding nog eens boven.

Het filmhuis is oorspronkelijk gebouwd als politiekantoor. In 1875 werd de grond aangekocht om er een nieuw bureel op te zetten. Het gebouw werd nog hetzelfde jaar opgeleverd. In 1890 werd er voor het eerst telefoon geïnstalleerd.

In 1916 werd het pand grondig verbouwd. De kolenbrander die toen werd geïnstalleerd om het hele gebouw te verwarmen, bevindt zich nog steeds in de kelder. In 1955 werd het systeem vervangen door een mazoutbrander. De plannen voor de vernieuwing werden getekend door stadsbouwmeester Alexis Van Mechelen. Het ontwerp in neorenaissancestijl is opgevat als een symmetrisch uitgewerkte tweegezinswoning. De bouwaanvraag voor de werken dateert van 1914. De oplevering gebeurde in 1916, de datum die vermeld staat in de gevelsteen. De verbouwingen zijn dus uitgevoerd in volle oorlogsperiode. Niet alles is uitgevoerd zoals op de geveltekening aangegeven. Bijvoorbeeld de straatlantaarns die het woord “politiebureel” in de gevel zouden flankeren, zijn er nooit gekomen. Ook binnenin zijn verschillende details niet gerealiseerd.

Het gebouw bevindt zich in de toestand van toen, inclusief binnenkoer met koepel. Ook de originele cellen, met deuren met kijkluikje en tralies voor de ramen zijn bewaard. In de kelder werd zelfs één van de twee oorspronkelijke bedden teruggevonden. Begin jaren zeventig trok de politie weg en deed het gebouw dienst als opslagplaats. In 1989 werd het in gebruik genomen door het Centrum voor Filmcultuur.

Opvallend is dat in de periode waarin het gebouw werd opgetrokken - het laatste kwart van de negentiende eeuw - zeer veel politiekantoren werden gebouwd. Voorbeelden zijn: Bordeauxstraat (1878), Sint-Andriesplaats (1876), Florisstraat 10 (1876), Paleisstraat 104 (1879), Sint-Paulusplaats (1875).

13

HET STEEN

Steenplein, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: doorlopend

Ook dit jaar is Antwerpen Toerisme & Congres van de partij om de bezoekers van Open Monumentendag gratis rond te leiden.

Tram/bus: 10-19-23-24-31-410-411-412-416-417-420-423

Gelijkvloers toegankelijk voor rolstoelgebruikers (eveneens aangepast sanitair aanwezig)

Activiteiten: op het gelijkvloers tijdelijke zomerbar

De geschiedenis van het Steen hangt nauw samen met de ontwikkeling van de burcht. Dit was de nieuwe omwalde nederzetting die zich, waarschijnlijk op het einde van de negende eeuw, ontwikkelde ten noorden van het huidige Steen. Oostelijk werd het gebied begrensd door de burchtgracht, in het noorden door het huidige Noorderterras en in het westen door de Schelde. Het grootste deel van het gebied verdween in de jaren 1880 met het rechte trekken van de Scheldekanaal. We mogen aannemen dat binnen de burcht een verblijfplaats van de markgraaf, een gebouw voor administratieve, gerechtelijke en bestuurlijke doeleinden (tolhuis, munthuis, vierschaar) en een religieus centrum (Sint-Walburgis) aanwezig waren. Allemaal typische elementen voor castrale nederzettingen.

In 1200-25 werd de aarden wal rond de burcht vervangen door een muur in Doornikse kalksteen. Tegelijkertijd werd het Steen opgericht dat fungeerde als poortgebouw. De benaming “steen” verwees in de middeleeuwen naar versterkte huizen, bewoond door adellijke of machtige families. Of het Antwerpse Steen ooit als verblijfplaats van de heer gediend heeft, is twijfelachtig. Archeologisch onderzoek toonde niet duidelijk aan of onder het huidige gebouw een oudere voorganger zit. Mogelijk bouwde men het huidige Steen pal boven de oorspronkelijke verblijfplaats van de markgraaf.

In 1303 wordt het Steen voor het eerst als gevangenis vermeld. Een functie die het eeuwenlang zou behouden. Tijdens een vijandelijk treffen op de Schelde voor Rupelmonde, werden de Mechelse vlootaanvoerder en zijn aanhangers in het Steen opgesloten. Het Steen had geen echte cellen. De gevangenen zaten bijeen in min of meer ruime vertrekken. Aangezien de vrijheidsberoving als straf niet bestond was het eerder een plaats waar mensen vastzaten in afwachting van hun proces.

Hoofd van het Steen was de steenweerder. Hij pachtte de gevangenis van de stad en verhaalde de kosten op de gevangenen. Bij zijn intrede moest de gevangene een vast bedrag betalen. Daarnaast was er een onderhoudsgeld per dag en een vergoeding voor de maaltijden. De gevangenen stonden om 8 uur op en ze gingen om 8 uur slapen. Ze moesten dagelijks de mis bijwonen. Prestige en financiële draagkracht bepaalden mee waar men werd opgesloten, gaande van een comfortabele individuele ruimte tot een gemeenschappelijke cel in de kelder.

Op 30 november 1794 werden de foltertuigen uit het Steen gehaald en samen met het schavot op een wagen weggevoerd. Ze werden verbrand op de Grote Markt. Pas in 1823 echter zal het Steen zijn functie als gevangenis verliezen. Vanaf 1845 werd het gebouw gebruikt als bergplaats voor vis. In 1862 werd het Steen gedeeltelijk gerestaureerd en ingericht als oudheidkundig museum. In 1952 werd het bestemd als Nationaal Scheepvaartmuseum. De toekomstige functie staat nog niet volledig vast.

Over het uitzicht en de opbouw van het middeleeuwse gebouw hebben we niet zoveel gegevens. In 1520 gaf Karel V de opdracht het Steen te verbouwen. Bouwmeesters waren Dominicus de Waghmakere en Rombout Keldermans. Van het oorspronkelijke gebouw bleef enkel nog de onderbouw in Doornikse steen over, die duidelijk te onderscheiden is van de zestiende-eeuwse zandstenen bovenbouw. In de negentiende eeuw verandert het uitzicht opnieuw. In de jaren 1880 werd het tot dan toe geheel ingebouwde Steen vrijgemaakt om de rechte trekking van de Scheldekaaien mogelijk te maken. De aanpalende straten en huizen verdwenen en ook het Steen zelf werd een tijdlang met sloop bedreigd. In 1889-90 werd de burcht hersteld, verbouwd en uitgebreid met een nieuwe, neogotisch getinte vleugel.

14 OUD GERECHTSHOF

Britselei 55, 2000 Antwerpen

Gidsbeurten: doorlopend

Ook dit jaar is Antwerpen Toerisme & Congres van de partij om de bezoekers van Open Monumentendag gratis rond te leiden

Tram/bus: 1-12-13-22-23-24-290-500

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

In 1851 was de rechtbank ondergebracht in “de Roos” op de Groenplaats (het huidige postkantoor), maar door de aangroei van het aantal zaken, werden de lokalen ontoereikend. Het was echter onmogelijk om op deze plaats een nieuw gerechtshof op te richten, omdat er nergens in de stad een locatie te vinden was waar de rechtbank onderdak kon vinden tijdens de vier jaren die de bouw zou duren. Verschillende locaties werden geopperd voor het oprichten van een nieuw gerechtshof, maar uiteindelijk viel de keuze op de gronden die zouden vrijkomen na het slechten van de Spaanse omwalling. In 1866 viel de beslissing: het nieuwe gerechtshof zou gebouwd worden op de plaats van het vroegere

Luizenfort, dat in 1806-1810 vervangen was door het Fort Montebello.

Op 8 januari 1868 kocht het provinciebestuur de gronden aan 18 frank per vierkante meter. Bij besluit van 6 december 1867 was door de Bestendige Deputatie reeds een wedstrijd uitgeschreven voor het ontwerp van het nieuwe gebouw. De prijskamp werd in binnen- en buitenland bekendgemaakt. Het project dat er met kop en schouders bovenuit stak was dat van Lode Baeckelmans. Het was zowel qua vorm als qua decoratie geïnspireerd op het Louvre in Parijs en bestond uit vier vleugels rond twee binnenkoeren. Omdat zijn werk niet aan de raming voldeed, werd de prijs niet uitgereikt. Toch kreeg Baeckelmans de opdracht. Nog geen vier maanden na de plechtige eerstesteenlegging op 8 november 1871 overleed de architect op 36-jarige leeftijd. Zijn oudere broer Frans aanvaardde het verzoek van de gouverneur om de opdracht verder te zetten.

De werken liepen heel wat vertraging op. Oorzaken waren onder meer de drassige gronden die extra funderingen vereisten, transportmoeilijkheden van het materiaal door de Frans-Dietse oorlog en de voortdurende wijzigingen die aan het oorspronkelijk ontwerp werden aangebracht. In 1877 verlaat het gerecht met een drietal jaar vertraging haar locatie aan de Groenplaats. Het gebouw aan de Nijverheidslei (huidige Britselei) was op dat ogenblik nog niet voltooid. De volledige afwerking liet nog twee jaar op zich wachten.

Het gebouw is opgevat in eclectische stijl met neorenaissance-inslag. De monumentale hoofdingang werd gedecoreerd met beeldhouwwerk. De vier meter hoge bronzen vrouwenfiguren “de wet”, gemaakt door J.F. Deckers, en “de rechtvaardigheid”, gemaakt door E. De Plyn, werden in 1886 naast de ingang geplaatst. Erboven bevinden zich twee liggende figuren in savonnières: “de kracht” en “de voorzichtigheid”, van de hand van J.F. Decker. Een centraal paneel duidt de samenhang: “Voorzichtig en krachtvol heerschen recht en wet”.

Ook het interieur is rijk gedecoreerd. Vooral de Assisenzaal valt daarbij op. Boven de houten lambrisering zijn muurschilderingen aangebracht, uitgevoerd door P. van der Ouderaa, J. de Vriendt en K. Ooms. De taferelen hebben betrekking op het rechtswezen in de zestiende en zeventiende eeuw. Ze werden uitgekozen door stadsarchivaris Genard.

In het nochtans ruim opgevatte gerechtsgebouw ontstond reeds na enkele jaren plaatsgebrek. In 1911 werd aan de zijde van de Anselmostraat een verdieping bijgebouwd. In 1929 werden opnieuw vergrotingswerken uitgevoerd, onder leiding van Frans Van Dijk en zijn zoon Henri. Er werd een tweede verdieping toegevoegd, een ruime bibliotheek opgericht en één van de binnenkoeren werd overkoepeld. Sinds deze veranderingen zijn er geen noemenswaardige verbouwingen meer gebeurd. Delen van de rechtbank, bijvoorbeeld het hof van beroep, zijn naar andere locaties verhuisd. Ook het nieuw opgerichte justitiepaleis aan de Bolivarplaats herbergt sinds 2006 een aantal rechtbanken en hoven.

15 REUZENHUIS

Turnhoutsebaan 110, 2140 Borgerhout

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 10-24-30-31-34-410-411-412-416-417-420-423

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

In 1712 ontstaan de “Reuskens van Borgerhout”, die jaarlijks de kermisstoet zouden opluisteren. Om de stukken van de reuzenomgang en het blusmateriaal op te bergen, bouwde men in 1713 een schuur: het “Reuzenhuis”. In 1831 werd beslist het oud-Reuzenhuis om te bouwen tot gemeentehuis, maar al snel wijzigden de plannen en zou er een nieuw gemeentehuis opgericht worden op de plaats van het Reuzenhuis. De benaming “Reuzenhuis” blijft tot vandaag doorleven, hoewel de Borgerhoutse reuzen er nooit hebben verbleven.

Ten tijde van de bouw van het gemeentehuis waren Deurne en Borgerhout op bestuurlijk en geestelijk vlak nog één gemeente. De Borgerhoutenaren hadden in 1830 tot de oprichting van het gemeentehuis beslist nadat zij de meerderheid in de gemeenteraad waren gaan uitmaken. Het ontwerp was van architect Jan Hoefnagels. Hij tekende een eenvoudige, symmetrische, neoclassicistische gevel. De linker travee is ondertussen verbouwd. Het geheel is bekroond met een driehoekig fronton waarin het wapenschild van de gemeente is aangebracht. De benedenverdieping van het gebouw omvatte de “corps de garde”, een gevang of arrestkamer en een woning voor de veldwachter. Ook het blusmateriaal werd hier opgeborgen. De raadkamer, de secretaire en het archief werden op de verdiepingen ondergebracht. Het straatje naar de achtergelegen gronden

waarop een servituut rustte werd overbouwd. De doorgang wordt nog steeds de “reuzenpoort” genoemd.

Met de Franse overheersing treedt de gemeente voor het eerst naar voor als bestuursniveau. Op de meeste plaatsen echter beschikte ze niet over eigen infrastructuur. Meestal vergaderde men in een woning of herberg. Wanneer men nieuwe gebouwen oprichtte, werd de nood aan administratieve ruimte vaak gecombineerd met andere functies die nog een onderdak moesten krijgen, zoals de huisvesting van de veldwachter; gevangenis cellen of de bouw van een school.

In 1889 werd het gemeentehuis van Borgerhout ondergebracht in een nieuw, prestigieus gebouw op het Moorkensplein. Het Reuzenhuis kreeg in de daarop volgende jaren verschillende functies. Nadat het gebouw dienst had gedaan als muziekschool, werd het bureel van de gemeenteontvanger er in ondergebracht. Vanaf 1957 werd het gebruikt door de heemkundige kring van Borgerhout en in 1965 werd het ingericht als Borgerhouts Heemmuseum. In 1993 werd het museum ontmanteld. De laatste resten van de inboedel werden in 2003 verspreid. De kunstwerken uit de oude kerk gingen terug naar de parochie, de documenten van het gemeentearchief werden naar het stadsarchief overgebracht en een aantal heemkundige voorwerpen werd door gespecialiseerde musea opgehaald. Daarna stond het pand leeg. Onlangs is het verkocht aan een privépersoon.

16

KOLVENIERSHOF (RUBENIANUM)

Kolveniersstraat 20, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: om 11, 14 en 16 uur

Reserveren voor een gidsbeurt: bij het Rubenianum via tel. 03 201 15 77 of via rubenianum@stad.antwerpen.be

Tram/bus: 2-3-5-10-11-15

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteit: een boekenverkoop voor het grote publiek. Dubbels, stocks en boeken die niet thuishoren in de Rubenianumbibliotheek worden aan uitzonderlijk scherpe prijzen aangeboden. Door deze actie wint het Rubenianum de broodnodige rekruimte voor zijn steeds uitbreidende collectie. In het aanbod zitten onder meer heel wat tentoonstellingscatalogi over Vlaamse kunst van de renaissance en de barok.

Enigszins verscholen tussen Hopland, Meir en Rubenshuis ligt het zeventiende-eeuwse Kolveniershof, het mooie lokaal van de schuttersgilde de Kolveniers. Opgericht in 1490 was de Kolveniersgilde de jongste van de zes Antwerpse schutterijen en de enige die vuurwapens hanteerde. “Kolvenier” komt van het oud-Nederlandse “klover”, een woord dat zowel adder betekent als een bepaald soort draagbaar geschut, voorloper van het geweer. Etymologische verbanden tussen slangen en vuurwapens waren legio, ook in het oud-Frans. In de Noordelijke Nederlanden bleef men “kloveniers” zeggen; bij ons werd dat met een inversie “kolveniers”.

Net als de andere schuttersverenigingen hebben de Kolveniers van in het begin hun zetel in de Gildekamersstraat, achter het stadhuis. Schietoefeningen zijn natuurlijk ondenkbaar in het dichtbevolkte stadscentrum. Daarom nemen de Kolveniers al in de vroege zestiende eeuw een terrein in gebruik aan de toenmalige uitkant van de stad, nog net binnen de wallen. Dat schuttershof met doelen heeft eenvoudige voorzieningen: er staat een huis en een afdak om onder te schuilen tijdens het schieten.

Naast de aanvankelijke veiligheidsfunctie groeit hoe langer hoe meer ook de drang naar sociaal prestige bij de gewapende gildes. In 1631 vragen de Kolveniers het stadsbestuur met aandrang om toestemming voor de bouw van een “nieuwe camer”. Bedoeld wordt een feestzaal, zoals de andere schuttersgilden er overigens ook al een hadden. Als argumenten halen ze aan dat het gebouw de stad zou verfraaien en een gepast ontvangstkader zou bieden voor hun activiteiten. Een “bouwvergunning” wordt afgeleverd, zij het onder financiële voorwaarden. Nog in 1631 tekent metser Cornelis van den Eynde een patroon voor de nieuwbouw. Al in 1636 is het gebouw klaar. Het heeft dan een veelvoud gekost van wat initieel was toegestaan. Het vergt heel wat achterpoortjes en lange afbetalingen om deze schulden af te lossen. Uit onvrede met deze gang van zaken neemt gildehoofdman Nicolaas Rockox zelfs ontslag uit zijn functie.

Het gebouw krijgt een luxueuze aankleding en doet dienst als vergaderlokaal en cultureel centrum avant la lettre. Al in de zeventiende eeuw was het een veel gebruikte speelplek voor toneel en zelfs dansvoorstellingen. In de achttiende eeuw was de zaal daarnaast ook de belangrijkste Antwerpse veilingzaal voor schilderijenverkoppen. In de nacht van 11 november 1737 breekt brand uit in het Kolveniershof. De schade aan het dak, de gevel en

de ramen is aanzienlijk. Voor de restauratie kiest men Jan Pieter van Bourscheit de jongere. Hij voorziet de brede zuidgevel van een nieuwe gevelbekroning in achttiende-eeuwse stijl, met fronton, oculus en consoles.

De Franse bezetting betekent het einde van het gildewezen. De Kolveniersgilde wordt ontbonden en hun gebouw als nationaal goed verkocht in 1798. Al snel raakt de site opgedeeld in twee en uiteindelijk zelfs zeven kavels, wat onvermijdelijk leidde tot ingrijpende verbouwingen. Intussen blijft het hoofdgebouw intensief in gebruik, onder meer als concertzaal, herberg, magazijn, advocatenwoning en kantoorruimte. Na verloop van tijd is de zeventiende-eeuwse kern onleesbaar geworden en raakt het Kolveniershof vergeten. Het wordt “herontdekt” bij een onderzoek in 1941. Al snel gaat men er de geschikte locatie in zien voor het nieuw op te richten Rubenianum, een internationaal kenniscentrum over de kunst van Rubens en zijn tijd. In afwachting van de restauratiewerken biedt het Kolveniershof nog onderdak aan het Provinciaal Veiligheidsmuseum, de Stedelijke Balletschool, het Ballet van Vlaanderen en verder ook de Studio van het Nationaal Toneel en het Reizend Volkstheater.

In 1971 komt het Kolveniershof op de lijst van beschermde monumenten. Het onderzoek en de afbraakwerken van de bijgebouwde delen brengen heel wat bewaarde originele elementen aan het licht die de restauratieplannen beïnvloeden. Terugggevonden steenhouwersmerken leren welke delen de brand hebben overleefd en welke in de achttiende eeuw zijn toegevoegd.

Tegelijk met de restauratie bouwde men een nieuw gedeelte voor de bibliotheek en de documentatie van het Rubenianum. Precies 30 jaar geleden, in september 1981, nam het Rubenianum zijn intrek in het Kolveniershof.

De Kolveniersgilde werd midden negentiende eeuw als eerste heropgericht in Antwerpen. Zij beoefent vandaag het boogschieten.

17 VREDEGERECHT 12DE KANTON

Cogelsplein 46, 2100 Deurne

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: doorlopend

Tram/bus: 10-33-410-411-412

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Het vredegerecht op het Cogelsplein in Deurne was aanvankelijk gebouwd als gemeentehuis en politiecommissariaat. Tot ver in de negentiende eeuw vergaderde het gemeentebestuur gewoonlijk in een dorpswoning of herberg. Het bouwen van gemeentehuizen als administratieve bestuurscentra in de tweede helft van de negentiende eeuw was het gevolg van de negentiende-eeuwse bevolkingstoename, waardoor de gebruikte lokalen te klein werden. Ze werden meestal opgetrokken in een eclectische stijl met neogotische, neoclassicistische of neo-Vlaamse renaissance-elementen naar een ontwerp van de provinciale architect. Deze vaak aan het dorpsplein ingeplante bakstenen constructies hadden een eenvoudige rechthoekige plattegrond met benadrukte middentravee en bordestrap. Natuursteen werd overwegend decoratief aangewend.

Tijdens de eerste jaren na de scheiding van Borgerhout in 1936 was het gemeentesecretariaat van Deurne gevestigd in het huis van secretaris De Ridder. In 1843 besliste de gemeenteraad op voorstel van burgemeester Cogels een huis met tuin aan te kopen aan het kerkhof in de Coeveltstraat. Mits enkele veranderingen zou het huis kunnen worden gebruikt als schoolgebouw, gemeentehuis, bewaarplaats voor de brandspuit, gevangenis en woning van de veldwachter. Mettertijd waren de school en het gemeentehuis niet meer toereikend voor de groeiende gemeente.

In 1877 kocht de gemeente in het centrum van het dorp, langsheen de Turnhoutsebaan (Cogelsplein), een grond van de weduwe Kennis-Van Ishoven, om er een gemeentehuis, school met vier klassen en een onderwijzerswoning op te richten. Bouwmeester Gife werd belast met het opmaken van het plan en bestek.

Het gebouw is een neogotisch hoekhuis met twee bouwlagen en drie traveeën. Het heeft een zadeldak en de lijst- en puntgevels bestaan uit bak- en natuursteen met markerende speklagen. Het gebouw heeft een geaccentueerde inkomrisaliet met witstenen balkon op zware consoles, geplaatst voor een hoge spitsboognis met puntige bekroning en flankerende steunberen met pinakel. Bovenaan bevinden zich het wapenschild en uurwerk. De borstwering en het spitsboogvenster, alsook de omringende steekboogvensters hebben neogotisch maaswerk. Binnen bleven de neogotische trap- en zittingszaal bewaard. De voormalige onderwijzerswoning op het nummer 44 is een enkelhuis met twee

bouwlagen, drie traveeën en een zadeldak. De school bevond zich achteraan met ingang langs de Hertstraat.

Na de Eerste Wereldoorlog werd het gemeentehuis aan het Cogelsplein echter te klein voor de snel groeiende gemeente. In 1922 keurde de gemeenteraad een bestek tot vergroting van het gemeentehuis goed. Hierbij voorzag men de aanbouw van nieuwe kantoren en de vergroting van de trouw- en feestzaal. Wegens de benarde financiële toestand van de gemeente op dat ogenblik werden enkel de kantoren bijgebouwd. Tevens verhuisde de onderwijzer naar de Turnhoutsebaan 4 zodat zijn woning kon worden ingenomen door de dienst bevolking. In 1937 werden de klassen van de Hertstraat overgebracht naar de Boshovenstraat zodat er nog meer plaats vrij kwam voor de gemeentediensten. In 1948 verklaarde het provinciebestuur zich bereid een grond aan te kopen voor een nieuw gemeentehuis aan het Maurice Dequeeckerplein. Tussen 1956 en 1964 werd daar het huidige districtshuis opgericht.

Tussen 1964 en 1970 heeft het voormalige gemeentehuis dienst gedaan als E.W.T.-Randtheater, balletschool en uiteindelijk als vrederecht. Dat laatste is het tot nu toe steeds. Het gebouw wordt van de stad gehuurd door de Regie der Gebouwen voor het ministerie van Justitie.

18 VREDEGERECHT 8STE KANTON

Grotesteenweg 13, 2600 Berchem

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: doorlopend

Tram/bus: 7-15-30-190-195-196-197

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Het vrederecht van Berchem is ondergebracht in het voormalig landhuis Jules Meeus, jeneverstoker. Op een grond die al geruime tijd in het bezit was van zijn familie liet hij in 1892 een woning bouwen. De bouwwaanvraag is ondertekend door J.B. Vereecken en zoon. Het is een symmetrisch opgebouwd complex met zijingangen. Het gebouw in eclectische stijl heeft een neobarokke inslag. Het bestaat uit drie traveeën en twee bouwlagen. Het vroegere mansardedak is ondertussen vervangen door een plat dak. Aanvankelijk was het opgetrokken als een dubbelwoning, maar door de jaren heen raakte de familie Meeus verdeeld en werd de woning in twee delen verdeeld. Het zuidelijke deel is ondertussen afgebroken en vervangen door een nieuwbouw.

De lijstgevels, opgebouwd uit bak- en natuursteen, zijn verlevendigd met horizontaal belijnde plint, speklagen, balustrades en verticale markeringen met pilasters. De zijingang werd oorspronkelijk afgesloten met een ijzeren hek tussen de arduinen pijlers. Onder een zware kroonlijst en fronton bevindt zich de rechthoekige inkomdeur. Hierboven ziet men het grote rondboogvenster van de trapzaal. De ramen werden ondertussen allemaal vernieuwd. De voormalige koetsierswoning en paardenstallen, eveneens naar ontwerp van J.B. Vereecken en zoon, situeerden zich aan de Kardinaal Mercierlei. De toegang naar de achterliggende gebouwen is afgesloten met een prachtig ijzeren hek.

De opdracht voor de muurschilderingen in het interieur is gegeven door Karel Van Nuyen (1864-1951). Wanneer dit gebeurde en op welk moment hij zich hier vestigde, is niet bekend. Van 1920 tot 1925 was Van Nuyen bestendig afgevaardigde van de provincie Antwerpen. Daarna verhuisde hij naar het Tempelhof in Beerse dat hij voordien als zomerverblijf gebruikt had. De schilderijen met taferelen ontleend aan de geschiedenis van Berchem werden uitgevoerd door Jos Rantickx (1860-1937). Hij was kunstschilder, aquarellist, tekenaar en etser. Aan de Antwerpse academie werd hij opgeleid door onder meer Nicaise de Keyser en Karel Verlat. In 1896 stichtte hij de tekenschool van Berchem. Hij was medeoprichter van de Oudheidkundige Kring in Antwerpen, een interesse die hij deelde met zijn opdrachtgever Karel van Nuyen. Onder andere ook voor de Sint-Norbertuskerk in Berchem voerde hij schilderijen uit.

In 1924-1925 is er sprake van de verplaatsing van het vredegerecht van Berchem naar de Grotesteenweg 220. Naast een zaal voor het vredegerecht moest daar ook het politiekantoor ondergebracht worden. Op 23 mei 1930 kocht de gemeente Berchem de Grotesteenweg 13 om er een gemeentehuis van te maken en administratieve diensten in onder te brengen. Bij de aankoop waren ook alle kunstvoorwerpen inbegrepen die aan plafonds en muren hingen. Uiteindelijk zou het pand enkel voor gemeentediensten fungeren en niet als gemeentehuis. Kort na de Tweede Wereldoorlog zou de Regie der Gebouwen van de Belgische Staat het gelijkvloers in huur nemen voor het vredegerecht dat er vanaf 1950 zijn zittingen houdt. Geleidelijk zouden alle stedelijke diensten vertrekken en kwam het hele gebouw ter beschikking van het vredegerecht.

Ideologische conflicten

Inleiding

Reformatie en contrareformatie

De reformatie is de belangrijkste kerkhervorming in het westerse christendom. Belangrijke vertegenwoordigers waren Maarten Luther, Hulderych Zwingli en Johannes Calvijn. Ze hadden de bedoeling om de Kerk van binnenuit te hervormen. De paus echter wees de reformatie af en bestreed ze. Hij werd hierin gesteund door rooms-katholieke vorsten zoals Karel V, die ook over de Nederlanden heerste. Zijn beleid had dan ook gevolgen voor Antwerpen.

Reeds vroeger was er onder invloed van het humanisme gestreefd naar hervormingen binnen de rooms-katholieke kerk als reactie op tekortkomingen binnen het instituut. Als symbolisch begin ziet men echter 31 oktober 1517. Die dag spijkerde Maarten Luther zijn 95 stellingen aan de deur van de slotkerk in Wittenberg. Daarin werden misstanden in de Kerk aangeklaagd. Zijn bedoeling was in de eerste plaats een theologische discussie onder geleerden los te weken. De Latijnse tekst werd spoedig in het Duits vertaald en gedrukt en raakte zo over heel Duitsland en van daaruit over de rest van Europa verspreid.

Antwerpen kwam als bloeiende handelsstad en centrum van de wereldeconomie veelvuldig in contact met vreemde kooplui en op die manier ook met het gedachtegoed van de reformatie. Reeds in 1519 circuleerden de publicaties van Luther hier. De aanwezigheid van Duitse kooplieden en Saksische augustijnnermonniken werkten de verspreiding in de hand. Deze laatste waren de ordebroeders van Maarten Luther en onderhielden nauw contact met hem. Begin zestiende eeuw vestigden ze zich in de Augustijnenstraat. In 1522 werden ze omwille van hun protestantse sympathieën verdreven.

De circulatie van de nieuwe opvattingen in deze kosmopolitische stad gebeurde via allerlei geïnstitutionaliseerde en informele kanalen. In verschillende beroepsorganisaties bijvoorbeeld ontstonden onderlinge contacten en uitwisselingen. Beroepshalve kwamen vreemde kooplui in contact met Antwerpse handelaars en ondernemers. Vaak beschikten ze over lokaal dienstpersoneel. Soms liepen de zonen van vreemde zakenlui stage bij hun Antwerpse collega's of werden gemengde huwelijken gesloten.

Ook Antwerpse jongeren werden wel eens naar het buitenland gezonden. Een belangrijke rol in de verspreiding van de reformatie speelde de boekdrukkunst die in Antwerpen in die tijd floreerde. Dit alles kan mee verklaren waarom het protestantisme gemakkelijk doordrong in welbepaalde lagen van de stedelijke samenleving.

Tegelijk met de opkomst van het protestantisme stelde men een verminderde aantrekkingskracht van de Katholieke Kerk vast. Om te beginnen was er een groeiend antiklerikalisme dat onder meer blijkt uit het dalend aantal geestelijken. Daarnaast stelt men ook een reactie van de lekengemeenschap op bepaalde devotiepraktijken vast, zoals de vermindering van de devotiegiften en de dalende tendens in het aantal broederschappen en kapelaniestichtingen.

Toch mag men zich dit transformatieproces niet voorstellen als een afgelijnd gebeuren waarbij twee duidelijk onderscheiden partijen tegenover elkaar staan. Er bestond gedurende de hele zestiende eeuw een grote religieus vlottende middengroep. Die helde, afhankelijk van de politiek-sociale omstandigheden, ofwel naar het protestantisme ofwel naar de katholieke religie over.

Vanuit het centrale Habsburgse bestuur streefde men naar een efficiënte bestrijding van het protestantisme. Vanaf 1521 werden herhaaldelijk keizerlijke plakaten gepubliceerd onder andere tegen het drukken, verspreiden en lezen van lutherse boeken. Bekommerd om de commerciële belangen van de stad en bang voor een uittocht van de vreemde kooplieden gedroeg het stadsbestuur van Antwerpen zich echter mild ten opzichte van het reformatorisch gedachtegoed. Zo werd de metropool zelfs een schuiloord voor protestantse vluchtelingen. De keizerlijke plakaten werden bijna uitsluitend toegepast op wederdopers, een anarchistische strekking binnen het protestantisme die vooral aanhang vond onder de armere bevolkingslagen. Het stadsbestuur hoefde dus niet te vrezen dat repressie tegen hen de handelsbelangen zouden schaden. Ten opzichte van het lutheranisme en het calvinisme dat gedragen werd door respectabele lieden, nam men een gematigde houding aan.

Dergelijk beleid kon de stad slechts aanhouden zolang ze zelf verantwoordelijk was voor de repressie van protestanten. De nieuwe bisdomindelingen die in 1561-62 door de centrale overheid werden gevestigd, waren vanuit katholiek oogpunt een welkome maatregel om de ketterij een halt toe te roepen. Ook in Antwerpen zou een bisschopszetel gevestigd worden. De Antwerpse wethouders verzetten zich echter uit alle macht omdat de komst van een bisschop beschouwd werd als een mogelijke aantasting van de eigen jurisdictie. Bovendien was er de vrees dat zijn komst gepaard zou gaan met de invoering van de inquisitie. Wanneer de stad het monopolie op de berechting van ketters zou verliezen, dan zouden ook de waarborgen voor de vreemde kooplieden wegvallen. In 1563, nadat een delegatie uit Antwerpen hun belangen bij Filips II in Spanje was gaan verdedigen, werd de beslissing om in Antwerpen een bisschop te installeren opgeschort.

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw waren de protestanten verenigd in goed georganiseerde ondergrondse tegenkerken. Vooral de calvinisten slaagden erin zich sterk te ontwikkelen. Ze begonnen met de uitbouw van een internationaal netwerk waarin Antwerpen als handelsmetropool een sleutelfunctie vervulde. De stad speelde een belangrijke rol in de verspreiding en ondersteuning van het protestantisme in Brabant, Vlaanderen, Frans-Vlaanderen, Henegouwen en Artesië. Daarnaast was het een toevluchtsoord voor gevluchte protestanten.

In 1550 vaardigde Karel V het eeuwig edict uit, beter gekend als het “Bloedplakkaat”. Vooral twee artikels daarin zorgden in Antwerpen voor heel wat opschudding. Ten eerste dat de stad geloofsinqisiteurs moest toelaten en ten tweede dat inwijkelingen een attest van rechtsgelovigheid – opgesteld door de pastoor van hun plaats van herkomst - moesten voorleggen. Het edict werd in Antwerpen niet gepubliceerd. Na een lobbycampagne, vooral bij landvoogdes Maria van Hongarije, werd het vervangen door een nieuw plakkaat waarin was bepaald dat een geloofsattest voor vreemde handelaars niet nodig was en dat de term “geestelijke rechters” gebruikte in de plaats van “inqisiteurs”.

De terechtstelling van ketters neemt vanaf het midden van de eeuw toe. De centrale overheid vond ze gerechtvaardigd en zelfs noodzakelijk om het “ware” geloof te vrijwaren. Ondanks het voorzichtige beleid van het Antwerpse stadsbestuur was de

balans van de repressie tussen 1550 en 1556 zwaar. In Antwerpen werden 131 mensen terechtgesteld. Nergens anders waren dat er meer. Antwerpen was toen ook wel de stad met veruit de meeste inwoners, maar dat neemt niet weg dat elke terechtstelling zijn impact had. Dat blijkt ook uit het feit dat men vanaf 1558 de invloed ervan trachtte te beperken door executies in het geheim op het Steen uit te voeren. Parallel met de vervolgingen voerde men ook een bekeringsoffensief. Onder andere aangehouden ketters trachtte men met de hulp van pastoors terug te bekeren. Regelmatig werd gratie verleend aan afvalligen die zich verzoend hadden met de Kerk.

1566 was een belangrijk jaar voor de protestanten en wordt ook het “Wonderjaar” genoemd. Het Eedverbond der edelen was een verbond van lage edelen dat tot doel had de inquisitie op te heffen en de ketterplakkaten te verzachten. Op 5 april boden ze een smeekschrift aan aan Margaretha van Parma, door wiens adviseur ze “des gueux”, bedelaars, werden genoemd. Het veranderende klimaat en het toegenomen zelfvertrouwen van de calvinisten blijkt onder meer uit de terugkeer van ballingen en de hagenpredikaties die buiten de stadspoorten werden gehouden, alle maatregelen en verbodsbepalingen van Margaretha van Parma ten spijt. Aanvankelijk gebeurden de hagenpredikaties in het Frans, maar al snel ook in het Nederlands. Hierdoor kwam in korte tijd ook een grote groep van de autochtone bevolking in aanraking met het nieuwe gedachtegoed. Op 20 augustus culmineerde het calvinistische protest in de Beeldenstorm. Eerst werd in de Onze-Lieve-Vrouwekerk alles kort en klein geslagen, daarna volgden andere kerken, kloosters en kapellen. De agressie begon binnen de wallen, maar de volgende dag moesten ook instellingen daarbuiten eraan geloven. Om de gemoederen te bedaren bracht Willem van Oranje een akkoord tot stand. De protestanten kregen binnen de omwalling plaatsen toegewezen waar ze mochten prediken en hun godsdienst belijden. Tegelijkertijd werd bepaald dat de katholieke erediensten, die sinds de beeldenstorm waren opgeschort, niet belet mochten worden. De overeenkomst werd door Margaretha van Parma echter nooit erkend. In 1567 maakte ze een einde aan deze vrijheid van godsdienst.

Als reactie op de beeldenstorm stuurde Filips II in 1567 de hertog van Alva naar de Nederlanden. Een van zijn opdrachten bestond in het uitroeien van de ketterij en het bestraffen van de opstandelingen. De meesten van hen waren echter tijdig

gevlucht zodat vaak enkel een veroordeling bij verstek volgde, een verbanning kon worden uitgesproken en hun goederen in beslag genomen. Een aantal kooplieden en edelen werden terechtgesteld, maar wie geen opstandige daden had gesteld en geen aanhanger was van de wederdoperij kon als protestant zonder al te veel problemen in Antwerpen blijven. Hun geloof moesten ze wel terug in het geheim belijden. De stad werd zelfs een toevluchtsoord voor calvinisten uit Henegouwen, Artesië en Vlaanderen, op de vlucht voor het leger van Alva. In de periode 1567-1577 werden in Antwerpen 808 protestanten en opstandelingen vervolgd. 370 onder hen waren calvinist, 228 doopsgezind. Voor de rest ging het hoofdzakelijk om rebellen. Van de vervolgdgen werden er uiteindelijk 159 terechtgesteld. 534 onder hen werden verbannen.

Na de nederlaag die Alva aan de opstandelingen had toegebracht volgde een moeizaam katholiek herstel. In 1570 kreeg Antwerpen uiteindelijk toch een bisschop, Franciscus Sonnius (1507-1576). Hij zette zich in om de bepalingen van Trente in de praktijk om te zetten. Het openen van een jezuïetencollege en de oprichting van zondagsscholen waar een basiseducatie voor de brede massa zou worden gedoceerd, kaderen binnen de herstelmaatregelen die in deze periode genomen werden. Ook de afkondiging van een Algemeen Pardon moest ervoor zorgen dat afvallige gelovigen zich opnieuw tot het katholicisme zouden bekeren. De hardnekkige ketters waren echter al gevlucht, zodat de gereconcilieerden vooral moeten gezocht worden onder de onbeslistten, de religieus vlottende middengroepen waarvan eerder sprake. Tot slot wilde de nieuwe landvoogd, Luis de Requesens (1528-1576), die in 1573 Alva was opgevolgd, nieuwe parochies laten oprichten. Hij stuitte daarbij echter op een log kerkelijk apparaat en de stedelijke overheid die een negatief effect op de koophandel vreesde. Requesens en Sonnius overleden beiden reeds in 1576 zonder dat veel van hun plannen was gerealiseerd. Daarbij komt nog dat de woelige politieke ontwikkelingen het katholieke herstel zwaar bemoeilijkten.

In 1577 werden de koningsgetrouwe troepen opnieuw verjaagd. Antwerpen kwam onder de controle van de opstandige Staten-Generaal en Willem van Oranje. Onder zijn impuls kwam in 1578 de religievrede tot stand. De calvinisten gebruikten die om hun invloed en aanhang te vergroten. Op enkel jaren tijd ontwikkelde zich een Calvinistische Kerk met internationale uitstraling. Ze kon dan ook terugvallen op structuren en organisaties die tijdens de repressie waren blijven bestaan en op de terugkeer

van uitgeweken calvinisten. Ook het stadsbestuur kreeg in deze periode een calvinistische signatuur. In deze omstandigheden bekeerden sommige kooplieden zich uit opportunistische overwegingen tot het protestantisme. Onvoorwaardelijke trouw kon men van velen onder hen echter niet verwachten, want toen Farnese met zijn leger voor de stad stond, waren zij de eersten die aandrongen op vredesonderhandelingen. Veel katholieke, lutherse en vreemde kooplieden voelden zich in deze omstandigheden niet meer veilig en begonnen Antwerpen te verlaten. Deze uittocht kwam nog in een stroomversnelling toen men vanaf 1579 het katholicisme actief begon te bestrijden en in 1581 zelfs de roomse erediensten schorste.

De periode van de calvinistische republiek duurde tot 1585, toen Alexander Farnese (1545-1592), de nieuwe landvoogd, Antwerpen ten val bracht. Op 17 augustus werd het reconciliatieverdrag tussen Farnese en het stadsbestuur getekend. Het verdrag vergaf alle “misdrijven” uit de calvinistische periode. Er zou dus geen vervolging van de rebellen komen. Wel verwachtte Farnese van de magistraat dat hij Antwerpen zo snel mogelijk zou omvormen tot een katholiek bolwerk van waaruit de herovering van de opstandige provincies kon worden voortgezet. De protestanten mochten hier nog vier jaar blijven wonen. Wensten ze niet tot het katholicisme over te gaan dan moesten zij de stad en het land binnen deze vier jaar verlaten. Van een openbare uitoefening van de protestantse eredienst kon in deze periode geen sprake zijn.

Onmiddellijk na de reconciliatie ontstond een massale emigratie. Zowel om economische, als religieuze redenen. Vele vooraanstaande kooplieden verlieten de stad en hebben met hun kapitaal, kennis en ondernemingszin de Noordelijke Nederlanden doen uitgroeien tot een economische grootmacht. Ongeveer 3000 protestanten bekeerden zich binnen de vier jaar tot het katholicisme. Velen deden dit pas op het laatst nippertje wat de oprechtheid ervan twijfelachtig maakt. De periode van vier jaar bedenktijd werd door het verzet van bisschop Torrentius niet verlengd. Toch was de keurvorst van oordeel dat ook na 1589 niet hardhandig moest worden opgetreden tegen protestanten die geen ergernis gaven. Vrees voor represailles tegen de katholieken in het noorden en de handelsbetrekkingen met de Noordelijke Nederlanden tijdens het twaalfjarig bestand maakten een dergelijk optreden ook vrijwel onmogelijk.

Het verdrag van Munster maakte een einde aan de Tachtigjarige Oorlog en bezegelde definitief de soevereiniteit van het noorden en de sluiting van de Schelde. Van de openbare uitoefening van het protestantisme kon ook na 1648 in het zuiden geen sprake zijn, zoals ook de katholieken in het noorden hun geloof in het geheim moesten belijden. Sedert 1652 bestond er in Antwerpen wel een calvinistische gemeente, de “Brabantse Olijfborg”. De stedelijke overheid wist dat en liet het oogluikend toe.

De val van Antwerpen, de sluiting van de Schelde en het Reconciliatieverdrag hadden een complete karakterverandering van de stad tot gevolg. In 1568 had Antwerpen ruim 110.000 inwoners geteld. Tijdens het calvinistisch bewind waren er zo’n 20.000 uitgeweken. In 1589 was het bevolkingscijfer van 1585 bijna gehalveerd en bedroeg het nog 42.000. Het teruggelopen bevolkingsaantal en de bevolkingssamenstelling zorgden ervoor dat er in Antwerpen tijdens de zeventiende eeuw geen grote urbanisatieprojecten werden uitgevoerd. Wel geeft het herstel van de rooms-katholieke godsdienst aanleiding tot talrijke nieuwe kerkelijke stichtingen, voornamelijk kloostergemeenschappen. Voorbeelden zijn de kloosterkerk van de Jezuïeten op het Conscienceplein, de Kapucijnen op de Paardenmarkt (verdwenen), de ongeschoeide Karmelieten op de Graanmarkt (verdwenen), de Augustijnen in de Kammenstraat, de Zusters Annonciaden in de Lange Winkelstraat en de Karmelietessen in de Rosier. Ze zetten zich actiever pastoraal in dan voordien.

Het Concilie van Trente stelde niet alleen de ware geloofsleer en de normen voor de erediensten en de kerkelijke tucht duidelijk, maar voorzag ook richtlijnen voor de religieuze kunst. De gevoelens van sterke godsvrucht en van triomf werden in de kunstproductie vertolkt in een nieuwe bewogen stijl, de barok. Ook op iconografisch gebied werden vernieuwingen doorgevoerd. Afbeeldingen die op kritiek en spot stuitten bij gereformeerden en humanisten werden geweerd. Anderzijds werd het iconografisch repertorium uitgebreid. Bepaalde voorstellingen werden als propagandamiddelen tegen de hervormde kerken aangewend. Vanaf het einde van de zestiende eeuw kende de kunst aldus een heropbloei in het rooms-katholieke deel van Europa. In 1585 kregen de gilden en de ambachten van het stadsbestuur de opdracht hun altaren opnieuw in te richten. Ook de nieuwe kerken en kloosters zijn belangrijke opdrachtgevers. Deze maatregel zal tot diep in de zeventiende eeuw een impuls geven aan de religieuze kunst.

De schoolstrijd

De schoolstrijd in België is het conflict tussen het officieel onderwijs dat werd ingericht door de overheid (staat, provincies en gemeenten) enerzijds en het katholiek of vrij onderwijs anderzijds. Tot het einde van het Ancien Regime was er geen sprake van vrijheid van onderwijs. Het onderwijs in België was merendeels in handen van de Kerk, die de school als één van de belangrijkste instrumenten zag om “het ware geloof” te verspreiden. Tijdens de Franse overheersing werd het onderwijs losgekoppeld van de Kerk. Katholieke scholen werden niet afgeschaft, maar alle onderwijs werd onder toezicht van de staat geplaatst. Willem I wilde zelfs zo ver gaan de staat alleenrecht te geven inzake onderwijs. Dat lokte heel wat protest uit en vrijheid van onderwijs werd in de Belgische grondwet opgenomen.

De meeste scholen echter werden gerund door katholieke kloosterorden of waren verbonden aan een kapittel of parochie. Daarnaast waren er ook privéscholen waar men betaalde om les te kunnen volgen. Daarom doet Jean-Baptiste Nothomb een wetsvoorstel waarbij elke gemeente verplicht werd om een eigen lagere school in te richten. De wet, gekend als de eerste organieke wet, werd op 24 maart 1842 aangenomen. Vanaf nu zou gratis onderwijs voor iedereen beschikbaar zijn. Naast nieuwe gemeentescholen kregen ook bestaande vrije scholen die tot gemeenteschool werden omgevormd overheidssubsidies. In ruil werden een aantal minimeisen gesteld inzake onderwijs en infrastructuur en mocht men ook geen leerlingen weigeren. De wet voorzag dat de Rooms-katholieke Kerk in deze scholen mocht instaan voor het godsdienstonderwijs en de controle daarop. Probleem was dat de ouders wel om gratis onderwijs moesten verzoeken. Vaak werden ze via een aanplakbrief op de hoogte gesteld van de inschrijvingsperiode, maar konden ze die vanwege hun ongeletterdheid niet lezen. Daardoor duurde het nog een hele poos vooraleer een veralgemeend schoolbezoek ingang vond.

In 1878 komt er een liberale regering aan de macht. In de grote liberale steden hadden de besturen er ondertussen zelf voor gezorgd dat hun gemeentelijk onderwijs niet meer het confessionele karakter had van vroeger. Op het platteland en in de kleinere steden had de kerk haar greep op het officiële onderwijs weten te behouden. Op 10 juli 1879 werd de tweede organieke wet of “wet Van Humbeeck” op het lager onderwijs gestemd. Daarin werd bepaald dat iedere gemeente minstens één officiële school moest hebben en dat ze geen vrije scholen meer mocht openen

of subsidiëren. Zo wilde men de gemeentelijke autonomie op het gebied van het onderwijs beperken ten voordele van de staat en de katholieke machtspositie teniet te doen. De onderwijzers moesten vanaf nu over een diploma van een rijksnormaalschool beschikken, programma's en leerboeken zouden door de staat gecontroleerd worden en godsdienst kon enkel nog buiten de lesuren onderwezen worden op expliciete vraag van de ouders. Op 11 juni 1881 kwam een gelijksoortige wet voor het middelbaar onderwijs tot stand.

De gevolgen van de wet Van Humbeeck waren groot en mondden uit in de schoolstijd. De strakke houding van zowel regering als bisschoppen veroorzaakte bij de bevolking heel wat leed. Vanuit katholieke zijde begon het met preken, manifestaties, meetings en petitie's. Het episcopaat nam het voortouw, maar werd in haar protest gesteund door katholieke politici en functionarissen. In tweede instantie werden allerlei religieuze drukingsmiddelen aangewend. Zo werd het katholieken, op straf van excommunicatie, verboden les te geven in officiële scholen. Sacramenten werden geweigerd aan personeel van officiële scholen, ouders die hun kinderen erheen stuurden of al wie de openbare school steunde. Van haar kant voerde de liberale regering allerlei financiële en kwellende maatregelen in tegen rebellerende ambtenaren en clerus.

De greep van de katholieke kerk op de bevolking was in die tijd zeer groot, vooral in Vlaanderen. Door het katholieke afschrikkingseffect hadden de nieuwe staatsscholen geen overlevingskans. Tegelijkertijd werden her en der nieuwe vrije lagere scholen opgericht. In 1880, zou het vrije net 80% van de schoolbevolking naar zich toegetrokken hebben. De liberalen, die in een poging het tij te keren de hulp hadden ingeroepen van paus Leo XIII, verbraken na diens steun aan het episcopaat de diplomatieke banden met het Vaticaan.

De schoolstijd was één van de oorzaken van de verpletterende verkiezingsnederlaag van de liberalen in 1884. Dertig jaar lang zouden zij in de oppositie terechtkomen. Er kwam een katholieke regering, onder leiding van Jules Malou, aan de macht. Op 23 juli diende de minister van binnenlandse zaken, Victor Jacobs, een nieuw katholiek wetsvoorstel in dat de gemeentelijke autonomie inzake onderwijs zou herstellen. De gemeenten mochten opnieuw vrije scholen inrichten en kregen het lager onderwijs opnieuw volledig in handen. Leerkrachten hadden geen speciaal diploma

meer nodig en de gemeenten beslisten over het al dan niet inrichten van godsdienstonderwijs. Liberalen voerden hevig oppositie. Het kwam tot verschillende betogingen waarbij het op 7 september 1884 tot hevige confrontaties kwam tussen katholieken en liberalen.

Stilaan luidde de schoolstrijd. In 1895 voorzag de wet Schollaert nog in de subsidiëring door de staat van vrije scholen die aan de wettelijke voorwaarden voldeden, zoals een vastgesteld programma en het aanvaarden van inspectie. Socialisten en liberalen reageerden door van hun kant de stads- en gemeentebesturen die zij controleerden te laten overgaan tot de oprichting van nieuwe scholen. In 1911 werd het inschrijvingsgeld in de lagere scholen afgeschaft en drie jaar later werd de leerplicht ingevoerd voor alle kinderen tussen zes en veertien jaar.

De schoolplicht en de democratisering waren in het lager onderwijs dus een feit geworden. Omstreeks 1950 komt het echter tot een nieuwe schoolstrijd die zich ditmaal afspeelt in het voortgezet onderwijs. Na de Tweede Wereldoorlog gingen meer en meer jongeren naar het secundair onderwijs. Zowel het officieel als het vrij (katholiek) onderwijs voelden zich door de toename van leerlingen tekort gedaan. Het officieel onderwijs kende een structureel probleem omdat het minder scholen had dan het vrij onderwijs en deze laatste kende een financieel probleem omdat het een hoger inschrijvingsgeld moest vragen doordat zij niet werden gesubsidieerd.

Tijdens de katholieke regering van begin jaren vijftig kende men subsidies toe aan vrije secundaire scholen die met financiële problemen kampten (wetten Harmel, 1951-52). Voorwaarde was onder andere dat ze afzagen van het innen van het hoge schoolgeld dat de vrijheid van schoolkeuze in de weg zou staan. Daarnaast zou een Gemengde Commissie samengesteld worden die de minister van advies moesten dienen over de leerprogramma's, de aanvragen tot het oprichten van rijksscholen en bij de erkenning van vrije scholen. Bij de oppositie ontstond het gevoel dat de vrije scholen buitensporige toelagen kregen toegestopt, terwijl het officieel onderwijs te maken kreeg met de bemoeizucht van de katholieke zijde in de organisatie en werking van hun onderwijsnet.

In 1954 komt er een regering van liberalen en socialisten tot stand. In 1955 dient de socialistische minister Leo Collard een

wetsvoorstel in dat de subsidies aan katholieke scholen aan banden legt, de voorwaarden voor toelagen verscherpt en voorziet in de oprichting van een groot aantal rijksscholen. Geestelijken en de katholieke oppositie zagen in de wet Collard de aanzet voor een “godsdiensoorlog”. De onrust duurde voort tot de verkiezingen van 1958, die gewonnen werden door de katholieken. Op 6 augustus 1958 werd op initiatief van de CVP-minderheidsregering-Eyskens de Nationale Schoolcommissie opgericht. Drie leden van elk van de drie nationale partijen (katholieken, liberalen en socialisten) maakten er deel van uit. Deze commissie werkte een compromisoplossing uit die op 20 november 1958 in het Schoolpact werd neergelegd. Met het schoolpact werd het inschrijvingsgeld in het secundair onderwijs afgeschaft. Daarnaast erkent het pact het bestaan van twee grote onderwijsnetten: het officieel onderwijs, ingericht door de overheid, en het vrij onderwijs, met een vrije inrichtende macht. Het pact waarborgt ook de bestaanszekerheid van de twee netten door middel van dotaties en subsidies en het legt de reglementering vast waaraan ze moeten voldoen. Sedertdien geldt er een redelijke schoolvrede.

De scherpe strijd tussen vrije en officiële scholen uitte zich ook op architecturaal vlak. Beide netten gebruikten een eigen vormentaal die de ideologische tegenstellingen veruitwendigde en onderstreepten. In een eerste fase maakt het officieel onderwijs gebruik van het neoclassicisme en de neo-Vlaamse renaissance om het vrijzinnige en officiële karakter van de instellingen te ondersteunen. Voorbeelden zijn het Koninklijk Atheneum Antwerpen in 1882-84 opgericht aan de Rooseveltplaats, de voormalige Rijkshandelshogeschool uit 1890 in de Schilderstraat en de vele stadsscholen die in het laatste kwart van de negentiende eeuw werden opgetrokken, zoals de stedelijke middelbare meisjesschool in de Lange Leemstraat uit 1880-82 en het stedelijke instituut voor technisch onderwijs in de Offerandestraat uit 1881-83. Het vrije, overwegend katholieke, net kiest ter ondersteuning van zijn ideologie voor de neogotiek. Het staat voor een terugkeer naar de christelijke waarden van de middeleeuwen, toen er nog een eenheid bestond tussen geloof en samenleving. Voorbeelden zijn er opnieuw voldoende: het voormalig Instituut Onze-Lieve-Vrouw in 1883 aan de Amerikalei opgericht is er slechts één van. In het kader van de scholenstrijd spoorde pater Petit graaf de Broeckhoven de Bergeyck aan om bij te dragen tot de oprichting van een katholieke school in het liberale Antwerpen. Andere voorbeelden zijn de Katholieke

Vlaamse Hogeschool in de Jozef de Bomstraat uit 1905 en het Mère Jeanne Instituut aan de Tabaksvest.

Vanaf het interbellum komt de schoolarchitectuur onder invloed van het internationaal functionalisme. Het is een periode van relatieve schoolvrede en architecturale verschillen als uitingen van de levensbeschouwelijke spanningen worden minder doorslaggevend. Wel wordt de vernieuwing verder doorgevoerd in het officiële net met realisaties in nieuwe zakelijkheid zoals de Hogere Zeevaartschool uit 1931-33 en het Koninklijk Atheneum van Deurne uit 1936-40. In het katholieke net bleef het traditionele en het ambachtelijke een belangrijke plaats innemen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het religieus beeldhouwwerk en de glas-inloodramen van het Sint-Lievenscollege. Het werd in 1932 opgericht en in late art decostijl uitgevoerd.

19 KERK VAN SINT-MICHEL EN PETRUS

Amerikalei 165a, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 12 tot 18 uur

Gidsbeurten: doorlopend

Tram/bus: 1-12-13-23-34-180-181-182-183-295

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: *orgelrecital om 15 uur. Organist Peter Van de Velde brengt een programma waarbij de twee orgels van de Sint-Michielkerk met mekaar in conflict zullen gaan. Met werken van onder meer Franck, Gigout, Händel en Weitz. Verder de tentoonstelling “Een Schoone kerk op het Zuid”, over de geschiedenis van de kerk en parochie met een heel aparte architectuur.*

In 1877 dient het bisdom een plan in om langs de nieuwe boulevard op het zuid een kerk op te richten. Voorwaarde is dat de gronden haar gratis ter beschikking worden gesteld. De Société, die eigenaar is van de gronden, weigert, maar om de komst van nieuwe bewoners te stimuleren stemt zij in 1883 toch in. Voorwaarde was dat er binnen de twintig jaar een “schoone en ruime kerk” zou gebouwd worden. Nog hetzelfde jaar tekent architect Baeckelmans de plannen voor een eerste, voorlopige kerk. Op 1 mei 1884 werd ze ingewijd. E.H. Kintschots was de pastoor.

Het liberale stadsbestuur ziet het nut van een nieuwe kerk niet en weigert gedurende verschillende jaren om de nieuwe parochie te

erkennen. Wanneer ze dat in 1886 uiteindelijk wel doet, weigert ze de bouw van de kerk mee te financieren. Als argument haalt het stadsbestuur aan dat het door de schenking van de gronden - als aandeelhouder van de Société - zijn deel al gedaan heeft. Toch slaagt de kerkfabriek er stilaan in de nodige budgetten bij elkaar te brengen. In 1887 krijgt ze een subsidie van 100.000 frank toegezegd van de provincie. In 1890 bemiddelt aartsbisschop Goossens zelf bij de minister. Hij vraagt of de staat de stad er niet toe kan verplichten bij te dragen in de bouwlast.

De staat zal in ieder geval op haar beurt een subsidie van 100.000 frank toestaan. Het stadsbestuur blijft echter onvermurwbaar. Ondanks de positieve adviezen van de stedelijke commissie van financiën en openbare werken en de steun van schepenen Arthur Van de Nest, weigert het stadsbestuur tot tweemaal toe elke financiële tussenkomst. Ook de liberale schepenen Joseph Lefebvre is de bouw van een kerk genegen. Volgens hem zou die de verkoop van de zuidergronden stimuleren. Met het faillissement van de Société in 1890 wegens de steeds maar dalende verkoop van bouwpercelen, was de stad immers eigenaar geworden van alle onbebouwde gronden op het Zuid. De toenmalige pers schreef het failliet van de bouwonderneming toe aan twee dingen: het niet tot stand komen van een Scheldebrug aan het Zuid (een belofte van de regering) en het uitblijven van de bouw van een volwaardige kerk. Zeker de katholieke kranten speelden dit laatste argument uit. Het 15 jaar lange bewind van het liberale stadsbestuur, dat “actief” de parochiestichting tegenhield en de bouw van de kerk weigerde te financieren, geldt als dé reden waarom gelovigen zich niet op het Zuid willen vestigen en de bouwonderneming ten onder ging. Het staat vast dat zowel de liberale pers, als een vereniging zoals de “Liberale Strijdersbond der 8ste wijk” een bitse strijd tegen de constructie van de nieuwe, kostelijke kerk bleven voeren. Ze verzetten zich hartgrondig tegen wat zij in hun woorden “een nieuw papenkasteel” noemden.

Kort na de oprichting van de parochie stelt architect Frans van Dijk voor om gratis plannen voor de nieuwe kerk te ontwerpen. De definitieve plannen die hij in juni 1892 voorlegt, worden geraamd op 500.000 frank. De 200.000 frank die men tekort komt, wordt bijgepast door de broer van pastoor Kinschots. Op 1 augustus 1893 wordt de eerste steen gelegd. Op 4 mei 1897 wordt de kerk ingehuldigd. Het gebouw is op dat moment verre van afgewerkt. Opnieuw ontbreken de nodige middelen. Enkele voorziene bouw- en decoratiewerken zullen nooit worden uitgevoerd.

De kerk is op vraag van het stadsbestuur in basiliekvorm uitgevoerd, omdat “Antwerpen geen enkel gebouw van dien aard” bezat. Het exterieur is duidelijk schatplichtig aan de romaanse en neoromaanse architectuur uit Frankrijk, zoals de kathedralen van Périgueux en Angoulême, vooral in hun gerestaureerde gedaante, het werk van architect Paul Abadie. Het interieur is, qua opbouw en vorm, sterk beïnvloed door de vroegchristelijke basilieken. Van Dijk maakt inderdaad verschillende studiereizen naar Frankrijk en Italië, soms samen met pastoor Kinschots. Op enkele schetsen voor het iconografisch programma van de kerk vinden we verwijzingen naar onder andere de kathedraal van Palermo. De grootste inspiratiebron voor Van Dijk is echter de kerk van Saint Pierre de Montrouge, die tussen 1863 en 1870 gebouwd is naar een ontwerp van architect Emile Vaudremer.

20 PROTESTANTSE KERK ANTWERPEN NOORD “DE BRABANTSE OLIJFBERG”

Lange Winkelstraat 5, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 12 tot 18 uur

Gidsbeurten: doorlopend

Tram/bus: 10-11-17-30-34

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

In de zestiende eeuw kreeg de reformatie ook in Antwerpen veel aanhangers. Van 1577 tot 1585 was er zelfs een protestants stadsbestuur. De Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden waren toen nog één en voerden samen strijd tegen Filips II van Spanje. In 1585 werd Antwerpen echter veroverd door de Spaanse troepen. De protestanten kregen vier jaar de tijd om te vertrekken of om terug rooms-katholiek te worden. De helft van de bevolking verliet de stad. De resterende protestanten leefden er na 1589 in de verdrukking. Samenkomsten waren verboden, maar werden in het geheim toch gehouden bij de mensen thuis. Pas in 1652 is er weer sprake van een gemeente met een predikant en kerkdiensten. Ze wordt als “Brabantschen Olyfberg” aangeduid.

Na de val van Antwerpen kwam als reactie op de periode van protestantse reformatie de contrareformatie: het opnieuw leven inblazen van het rooms-katholieke geloofs- en cultuurleven en het wegpoezen van alles wat protestants was. Daartoe werden nieuwe bisdommen en kloosters opgericht. Het klooster van de Annunciaden is daar een voorbeeld van. Op 26 augustus 1615

legden Isabella en Albrecht, de katholieke koningen, persoonlijk de eerste steen van dit kerkgebouw dat bij het klooster hoorde. Het complex was veel groter en besloeg het terrein van de huidige nieuwbouw van de UFSIA tot aan de Rodestraat. De architect van de éénbeukige zaalkerk was Wensel Coeberger.

Vanaf 1713 kwamen de Zuidelijke Nederlanden in handen van de Oostenrijkse Habsburgers. Keizer Jozef II verbood in 1781 de kloosterorden zonder sociaal doel. Omdat de zusters Annonciaden zo'n bid- en bedelorde waren, kwam de kerk leeg te staan. Van de sacristie maakten de Oostenrijkers een stal voor officierspaarden. Later werd ook de kerk zelf gebruikt als paardenstal. In 1798, tijdens de Franse overheersing, werd het klooster openbaar verkocht. Voor de kerk en de annex-gebouwen vond men geen gegadigden. Zij werden militair domein en de refter van het voormalige klooster werd een militaire bakkerij. Een daar ontstane brand sloeg over naar de kerk en het dak en de toren stortten in.

Nadat Napoleon bij Waterloo verslagen was, werden de Nederlanden voor enkele jaren herenigd en mochten de protestanten terug hun geloof in volle vrijheid belijden. Zij kregen van koning Willem I dit kerkgebouw voor hun eredienst. Op 1 juli 1821 werd de verbouwde kerk door de toenmalige predikant ds. C.P. Winckel ingewijd.

De buitenlijnen van de gevel zijn nog oorspronkelijk. De kerk heeft geen toren maar een klokkenhuis (de oorspronkelijke toren is ingestort bij de brand tijdens de Franse bezetting). In 1822 werd daarin de grootste luidklok van de citadelkerk van het verdwenen Zuidkasteel opgehangen. Ze weegt 160 kg, en heeft de toonhoogte van sol. De klok zelf dateert uit 1616 en werd in Saksen gemaakt bij Bregorius Herrendorfer. Op het einde van de 19de eeuw besloot men de kerk te renoveren. In 1907 volgde een grondige restauratie, betaald door de Duitse kapitaalkrachtige gemeenteleden, waarvan velen in de dichtbij gelegen havenbedrijven werkzaam waren. Het huidige interieur van de kerk dateert uit deze periode. Een prachtig Walcker-orgel, kerkbanken, kansel, doopvont en mooie gebrandschilderde ramen zijn alle voor België unieke voorbeelden van protestantse kunst. In het koor staat de verzezen Christusfiguur centraal, geflankeerd door de vier evangelisten en de twee protestantse sacramenten "doop" en "avondmaal". Boven de inkompoort bevindt zich een glas-in-loodraam met de Belgische, Duitse en Nederlandse wapens van de gemeenten die hier onderdak gevonden hebben. De kerk behoort vandaag toe aan de protestantse parochie Antwerpen-Noord, die verbonden is met de door de staat erkende Verenigde Protestantse Kerk in België.

Hendrik Conscienceplein, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 13 tot 18 uur

Gidsbeurten: doorlopend

Tram/bus: 2-3-4-5-7-8-9-10-11-15

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

De Carolus Borromeuskerk aan het Hendrik Conscienceplein in Antwerpen is een voormalige jezuïetenkerk in barokke stijl. De kerk werd ontworpen door leden van de jezuïetenorde: François d'Aguilon en Pieter Huyssens. Ze werd tussen 1615 en 1621 gebouwd. De kerk is een typisch product van de contrareformatie, waarin de katholieke kerk probeerde met pracht en praal het volk weer aan zich te binden en waarin de jezuïeten een leidende rol speelden. Vooral door missiewerk en via onderwijs droegen ze bij aan de groei en verspreiding van het rooms-katholieke geloof.

Reeds in 1574 kocht de orde met hulp van Spaanse kooplui het huis van Aken aan de Korte Nieuwstraat en opende er een college. Na hun verbanning in 1578 keerden de jezuïeten in 1585 terug naar Antwerpen. In 1607 werd het college overgebracht naar het huis Van Liere. De nieuwe bloeiperiode blijkt uit de oprichting van een nieuwe kerk en sodaliteit aansluitend bij het te klein geworden huis Van Aken, dat vanaf 1616 als professenhuis wordt gebruikt.

Als propagandapolitiek voor het jubelende en vernieuwde geloof werd de Antwerpse jezuïetenkerk, toegewijd aan Sint-Ignatius en Onze-Lieve-Vrouw, gebouwd met kostbare marmeren steensoorten, versierd met overvloedig verguldsel en opgeluisterd met prachtige plafondschilderingen van P.P. Rubens. In de geest van het Concilie van Trente vormt het interieur een organische eenheid met accent op het hoofdaltaar. De weelde van het interieur moest, als afstraling van het hemelrijk, de bezoekers overtuigen van het ware geloof. Deze zeer luxueuze interieurdecoratie verdween echter bij de brand van 1718. Alleen de Onze-Lieve-Vrouwekapel met in marmer uitgewerkte muren en een gebeeldhouwde barokke plafonddecoratie naar een ontwerp van Rubens getuigt van het oorspronkelijke interieur. De monumentale voorgevel van witte natuursteen en blauwe hardsteen, opgevat in de zin van Vignola's ontwerpen van de Gesukerk in Rome, geldt terecht als een van de topprestaties van de Vlaamse barok. De plastische vormgeving van de toren, met verwerking van italianiserende elementen als de serliana in de

lantaarn, wijst mogelijk op een creatieve inbreng van Rubens, die zeker meewerkte aan decoratieve onderdelen.

Onder leiding van J.P. van Burscheit de Oude werd het schip na de brand herbouwd (1718-1720) volgens het oorspronkelijke plan, maar met eenvoudiger materialen: witte natuursteen en blauwe hardsteen. Het vroegere, Romeins geïnspireerde cassetteplafond werd vervangen door een stucplafond met een vrij sober vroeg achttiende-eeuws decor. Het laatbarokke meubilair is eveneens van Van Burscheit, met medewerking van Michiel van der Voort voor de lambriserings met biechtstoelen. Bij de afschaffing van de jezuïetenorde in 1773 werden haar goederen verkocht (1778-1776) en raakte de kerk buiten gebruik. In 1779 werd ze als Sint-Carolus Borromeus heropend. Enkele jaren later kende ze onder de Fransen verschillende bestemmingen om ten slotte vanaf 1803 een parochiekerk te worden.

Aan het gebouw werden in de negentiende en twintigste eeuw meermaals herstellingen uitgevoerd, onder meer naar ontwerp van F. Berckmans (1849-1864) en J. Bilmeyer (1912-1916, 1917-1920). Een laatste restauratiecampagne (1969-1972, 1981-1987) onder leiding van J.L. Stynen verleende de kerk haar oude luister. Voor het interieur, dat in 1889-1890 een grondige gedaanteverwisseling had ondergaan, werd geopteerd voor het opnieuw afwerken van de zichtbare materialen. Dit in navolging van het achttiende-eeuwse concept, zonder evenwel een reconstructie te beogen bij gebrek aan historische gegevens. Op 30 augustus 2009 werd de kerk getroffen door een brand.

22 **SINT-PAULUSKERK**

Veemarkt 14, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 12 tot 17 uur

Gidsbeurten: om het half uur

Tram/bus: 4-7-9-30-34

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

De Sint-Pauluskerk was de kloosterkerk van de dominicanen of predikheren. Met de bouw van de huidige kerk werd begonnen in 1517. In 1548 werd ze gedeeltelijk in gebruik genomen, maar pas in 1571 waren de werken voltooid en werd de kerk ingewijd. In dat jaar werd ook de Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkransbroederschap gesticht, om de Spaanse overwinning op de Turken in de zeeslag van Lepanto te vieren. De broederschap bestaat nu nog. In de pandgang van de Sint-Pauluskerk hangen vier

schilderijen die de zeeslag van Lepanto in beeld brengen. De vier taferelen zijn het werk van Jan Peeters en werden geschilderd 100 jaar na de zeeslag in 1671.

De slag bij Lepanto op 7 oktober 1571 was één van de grootste zeeslagen uit de geschiedenis. Hij vond plaats in de buurt van Lepanto, dit is de naam van de vroegere Italiaanse havenstad Navpaktos, gelegen aan de Golf van Korinthe.

De troepen van sultan Selim II waren in 1570 Cyprus binnengevallen en zetten koers naar Europa. De Venetianen vormden een alliantie met paus Pius V en Filips II van Spanje. De geallieerde vloot vertrok onder de leiding van Don Juan van Oostenrijk, halfbroer van Filips II. De Turken werden geleid door opperbevelhebber Ali Pacha. Het werd een hevige strijd, waarbij de Turken verslagen werden. Het was een grote overwinning op de islam. Tijdens deze zeeslag bad de dominicaner paus Pius V onophoudelijk de rozenkrans. Hij schreef deze overwinning dan ook toe aan Onze-Lieve-Vrouw. Deze paus zal heilig verklaard worden in 1712. Hij was de zoon van een herder en een nederig man. Toen hij paus werd liet hij in het Vaticaan een kloostercel bouwen en behield onder zijn pauselijk gewaad, de dominicaanse pij.

Toen in 1578 de calvinisten aan de macht kwamen, werd de kerk omgevormd tot een calvinistische bidplaats. Een deel van het klooster werd in gebruik genomen als kanonnengieterij voor het leger. Het transept en het koor werden grotendeels gesloopt. Het materiaal werd gebruikt als ballast voor de brandschepen die de schipbrug die Farnese over de Schelde had aangelegd moesten rammen. Na de val van Antwerpen in 1585 keerden de dominicanen terug en begonnen ze aan de heropbouw en herinrichting van hun kerk en klooster. In 1662 werd het huidige kloosterpand voltooid. Aan een nieuw koor begon men in 1618. Het werd in 1639 door de Antwerpse bisschop ingewijd.

In 1679 verwoestte een zware brand een deel van de gewelven van de middenbeuk en het topstuk van de westgevel. De schade werd in de daaropvolgende jaren hersteld. Tegelijk bouwde men de barokke torenbekroning ter vervanging van de vroegere dakruiter. De calvarieberg aan de zuidzijde van het schip werd tussen 1697 en 1747 aangelegd. Het dominicanenklooster werd in 1796 door de Franse overheid opgeheven. De kerk werd openbaar verkocht. De koper was evenwel prior Peltiers van de dominicanenorde,

waardoor de zeer rijke inboedel van de kerk gespaard bleef. In 1802 werden de kerk en de calvarieberg en een deel van het klooster overgenomen door het stadsbestuur. De kerk werd de daaropvolgende jaren als parochiekerk in gebruik genomen, ter vervanging van de oude, bouwvallig geworden Sint-Walburgiskerk, die in 1817 werd gesloopt.

23 VRIJINNIG KAREL CUYPERSHUIS

Lange Leemstraat 57, 2018 Antwerpen

Openingsuren: van 13 tot 17 uur

Gidsbeurten: om 14 en 15 uur

Reservatie vereist via tel. 03 233 70 32 of info@h-vv.be

Tram/bus: 1-7-8-9-12-13-23-24-290-500

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteit: de tentoonstelling “Humanistische pit in een katholieke bolster”. Deze tentoonstelling laat u kennismaken met de historische, katholieke wortels van een uniek gebouw en de geschiedenis en standpunten van haar hedendaagse logée: de Humanistisch-Vrijzinnige Vereniging.

De huizen Lange Leemstraat 55, 57 en 59 werden rond 1878 gebouwd in opdracht van André Dumont, geoloog en ontdekker van de Limburgse steenkoolmijnen. De ontwerpopdracht gaf hij rond 1878 aan Joris Helleputte, die net als hijzelf hoogleraar was aan de universiteit van Leuven.

Het middelste, grootste en rijkelijkste van de drie was zijn eigen woning. Dumont verbleef er tot zijn benoeming als professor in Leuven. Het huis is opgetrokken in natuursteen, in neogotische stijl. Het is een lijstgevel met markante erker en Brugse traveeën met geprofileerde dagkanten. Het neogotisch decor vinden we onder meer in het gebruik van spitsbogen, hogels, de sierankers en kruiskozijnen. Het interieur, eveneens in neogotische stijl, is ook door Joris Helleputte ontworpen. Het is nog grotendeels bewaard, maar de oorspronkelijk polychromie is verdwenen. De neogotische inkomhal is bewaard. Ook de spreekkamer en eetzaal aan de straatzijde zijn origineel. Achteraan is het pand verbouwd door een tapijthandelaar die hier gevestigd was en een showroom en liftkoker heeft ingebracht.

De twee aanpalende huizen waren eveneens in neogotische stijl ontworpen. Het nummer 59, opgetrokken in baksteen met natuurstenen banden en kordons, aflijnende spitsboogfries en

muizenstand verwijst naar het zestiende-eeuwse huistype. Het nummer 55 is afgebroken en was ontworpen als een trapgevel. Het neogotisch decorum kwam onder meer tot uiting in de spitsbogige muuropeningen en het driepasmotief. Voor zover af te leiden uit de bij de bouwaanvraag gevoegde tekening was het pand eveneens in baksteen opgetrokken en verlevendigd met natuurstenen lijsten.

Burgerhuizen in neogotische stijl komen in Antwerpen weinig voor. Ingenieur-architect en katholiek politicus Joris Helleputte werkte tot 1890 in de traditie van Jean Baptiste Bethune, één van de stichters van de Sint-Lucasscholen. Voor hem was de neogotiek een middel om het herstel van een ideale christelijke samenleving naar middeleeuws model te ondersteunen. Het gebruik van de stijl was ideologisch geïnspireerd en een wapen in de culturele strijd waarmee de christenen hun hegemonie op cultureel vlak wilden heroveren.

In 1982 werd het pand een centrale ontmoetingsplaats voor vrijzinnig Vlaanderen. De benaming van het pand verwijst naar de wetenschapper en onderwijskundige Karel Cuypers. Hij was medeoprichter en eerste voorzitter van het humanistisch verbond. De huidige gebruikers respecteren het neogotische gebouw. Enkel met vrijstaande sculpturen demonstreren ze hun gezindheid. De goede toeschouwer ziet echter op het heraldisch schild van een gereconstrueerd leeuwtje op de trap een opstaande fakkel, vrijzinnig symbool van verlichting en ratio.

24 KONINKLIJK ATHENEUM ANTWERPEN

Franklin Rooseveltplaats 11, 2060 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: elk uur op het uur

Tram/bus: 1-10-11-12-14-17-19-20-21-23-24-28-31-32-36-123-190-195-196-197-244-290-297-410-411-412-416-417-420-423-500-600-602-610-620-621-640-643-650-660-720-730-772

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: een infostand van het Rijksarchief Antwerpen: ter gelegenheid van het 200-jarig jubileum werd het archief van de school overgedragen aan het Rijksarchief. Een tentoonstelling van kunstwerken door de afdeling Beeldende Kunsten en Audiovisuele Vorming van De lKunsthumaniora (doorlopend). Rondleidingen waarvoor reservatie vereist is:

11 uur: toelichting over de geschiedenis en de architectuur van

de school door de restauratie-architect Rutger Steenmeijer en directrice Karin Heremans

14 uur: *toelichting over de geschiedenis en de architectuur van de school door directrice Karin Heremans*

10.30, 13.30 en 16 uur: *Paul Smits, oud-leerling van de school, neemt u mee op een wandeling door de stad doorheen de geschiedenis van de school en toont de vroegere locaties van de school. (duur van de wandeling: 90 min)*

Reserveren: bij het secretariaat van het Koninklijk Atheneum, via tel. 03 232 70 99 of via info@atheneumantwerpen.be

Bezoek ook het Café “Den Athenee”, voor een hapje of een drankje.

Tijdens de Franse revolutie werden alle colleges en kloosters afgeschaft. Het middelbaar onderwijs zou niet meer door de Kerk, maar door de gemeenten ingericht worden. In Antwerpen werd in 1807 de “Ecole Secondaire” opgericht, maar ze was bij iedereen gekend als het “College Communal”. De school was ondergebracht in het voormalige klooster van de zwartzusters. De lessen werden in het Frans gedoceerd. Hoewel godsdienst nog steeds een belangrijk vak was, was het onderwijs voor het eerst niet meer confessioneel. Het succes was aanvankelijk slechts matig.

Onder het bewind van het Verenigd Koninkrijk werden de gemeentelijke colleges in een aantal hoofdplaatsen omgevormd tot “Athenea”. Ze stonden onder het toezicht van de staat. In april 1818 werd het gemeentelijke college van Antwerpen omgevormd tot Atheneum. De instelling verhuisde naar het voormalig klooster van de Predikheren in de Prekerstraat. Een jaar later erkent Willem I het Nederlands als enige officiële taal in de Vlaamse provincies, maar dit wordt pas in 1823 toegepast.

Tijdens de Belgische omwenteling liep de school ernstige schade op door de beschietingen vanuit de citadel. Wanneer er ook nog eens een cholera-epidemie uitbreekt en de lokalen van het atheneum als ziekenhuis worden ingericht, verhuizen de leerlingen naar de refuge van de Sint-Bernardusabdij op de Oever. In 1840 verhuist de instelling opnieuw, ditmaal naar een patriciërs woning aan de Sint-Jacobsmarkt. Na de onafhankelijkheid worden de lessen opnieuw in het Frans onderwezen. Het was wachten tot 1883 tot het onderwijs terug vernederlandsde. Aanvankelijk was dat voor een paar vakken. Er werd nu ook een beroepsafdeling voor handel en nijverheid opgericht. Mede hierdoor steeg het aantal leerlingen aanzienlijk.

In 1880 beslist de Antwerpse gemeenteraad aan de Gemeenteplaats een nieuw gebouw voor het Atheneum op te richten. Het bouwterrein was ontstaan na afbraak van de Spaanse omwalling. Het gebouw aan wat nu de Franklin Rooseveltplaats heet werd opgetrokken naar de plannen van stadsarchitect Dens. Het werd op 6 oktober 1884 in gebruik genomen. Het timpaan boven de hoofdepoort bevat een bas-reliëf met allegorische figuren, die de “Studie” en de “Retorica” voorstellen. Op de eerste verdieping zijn twee beelden aangebracht: links de “Poëzie”, met het symbool van de kunst, de lier, en rechts de “Wetenschap”, met globe en vergrootglas. Het beeld van Athene bovenaan symboliseert het onderwijs.

De fresco's in de feestzaal zijn geschilderd door Fr. Vinck. Het zijn allegorische voorstellingen van kunsten en wetenschappen. De feestzaal werd afgewerkt van 1894 tot 1896. Op 15 januari 2003 werd ze volledig verwoest door een brand die de feestzaal en een belangrijk deel van het hoofdgebouw in de as legde. Een ander pareltje in het interieur is de turnzaal, ingericht naar de normen van de toen populaire Zweedse gymnastiek. In de scheikunde- en biologielokalen zijn de neoclassicistische vitrinekasten bewaard.

Het gebouw aan de zijde van de Pijlstraat werd opgericht als kostschool voor de jongens van het rijksonderwijs. Het behield die functie tot in 1897 en werd dan ingericht voor wat toen de “staatsmiddelbare School” heette. De liggende beelden boven de monumentale ingangspoort omkaderen het wapenschild van de stad Antwerpen. Op de gevel is de naam van de school aangebracht.

25 SINT-LIEVENSCOLLEGE - BASISCHOOL

Kapucinessenstraat 28, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 1-12-13-22-23-24-290-500

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Van 1863 tot 1872 maakte de Meetingpartij de dienst uit in Antwerpen. In vergelijking met het vorige bestuurscollege verdubbelde ze de begroting en streefde ze meer kwaliteitszorg in het onderwijs na. In 1863 al tekende stadsbouwmeester Pieter Dens (1810 – 1901) de plannen voor een stedelijke jongensschool aan de Kapucinessenstraat. Met de sloop van de Spaanse vesten en de vestiging van nieuwe gezinnen in de buurt groeide de

behoefte aan onderwijsinstellingen. Op 1 mei 1866 opende de gemeenteschool. Ze telde oorspronkelijk maar twee bouwlagen en had een karakteristieke plattegrond. Centraal op de ondiepe speelplaats stond de onderwijzerswoning, in het verlengde van de middelste poort. Een gang scheidde toen nog twee klaslokalen. Later werden deze drie ruimten samengevoegd tot gymzaal.

In die dagen openden nog meer stadsscholen, alle naar de plannen van Dens: aan de Markgravelei (1864), Sint-Elisabethstraat (1867), Schoolstraat (1870). Hun vormtaal werd na 1878 verdiept in een tweede reeks onderwijsinstellingen, gebouwd in opdracht van het dan liberale stadsbestuur: zie Van Maerlantstraat (1878), Lange Leemstraat (1880).

Toen de liberale minister Van Humbeeck op 1 juli 1879 het godsdienstonderricht in het officiële leerplan schrapte en gemeenten het recht ontzegde nog langer vrije scholen aan te nemen, werden de investeringen van de progressieve Antwerpse overheid door de katholieke zuil als een regelrechte provocatie ervaren.

Het gaf aanleiding tot de oprichting van heel wat vrije scholen, met een uitgesproken neogotisch stijlregister als antwoord op het idioom van de officiële instellingen. De vergelijking tussen de architectuur van het Instituut Onze-Lieve-Vrouw (1885, sinds 2001 campus Amerikalei van het Sint-Lievenscollege) en die van de stadsschool aan de Kapucinessenstraat (sinds 1999 basisschool van het Sint-Lievenscollege) is in menig opzicht boeiend.

De Vlaamse neorenaissance was het gegeerde uitdrukkingsmiddel van de toenmalige elite. Ze refereerde aan de hoogdagen van het vrije denken en de economische en culturele bloei in de zestiende of “gouden” eeuw.

Wanneer het schoolgebouw in 1893 van een tweede verdieping voorzien wordt, blijven de renaissanceopvattingen over de ideale verhoudingen Dens' leidraad. Ook na de renovatie van 1999 – 2003 door architectenbureau Van Bortel (genomineerd voor de Monumenten- en Welstandprijs stad Antwerpen 2004) blijft dat voelbaar in de ordonnantie van de voorgevel met zijn risaliet en kloktorentje.

Doordat de klaslokalen naar negentiende-eeuwse normen ruim waren, kon anno 2003 zelfs in tussenniveaus voor de allerkleinsten geïnvesteerd worden.

SINT-LIEVENSCOLLEGE - CAMPUS AMERIKALEI

Amerikalei 32, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: om 10.30, 12, 14, 15.30 en 17 uur

Tram/bus: 1-12-13-22-23-24-290-500

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteit: beeldpresentatie van het historiek gebouw met ontwerpplannen van F. Baeckelmans (cafetaria)

Wanneer de liberale minister Van Humbeeck in 1879 het godsdienstonderricht schrapte in de officiële scholen en de gemeenten het recht ontzegde nog langer vrije scholen aan te nemen, reageerde de katholieke wereld, met het episcopaat op kop, verbolgen. Terwijl het Antwerpse liberale stadsbestuur zwaar in het gemeentelijk lager onderwijs investeerde, boycotten de katholieken de initiatieven van overheidswege en richtten ze schoolcomités op om het vrij onderwijs te steunen.

Een van de vele impulsen ging toen uit van de congregatie Zusters van Onze-Lieve-Vrouw. Deze kloostergemeenschap was in de vroege 19de eeuw opgericht in Amiens en wijdde zich aan onderwijs. Graaf de Broeckhoven de Bergeyck kocht in 1883 een groot perceel bouwgrond (3000 m²) dat was vrijgekomen door de verkaveling van de terreinen van de voormalige Zuidercitadel en schonk het aan de “Soeurs de Notre Dame”. Pas in 1924 zou de familie de Bergeyck de gebouwen aan de congregatie overdragen.

Architect Frans Clemens Baeckelmans (1827 – 1896) maakte al in 1883 tekeningen voor een drieledig “opvoedingstehuis”.

Aan de statige Zuiderlei verrees in 1885 een aparte afdeling voor de kinderen uit goeie milieus. Ouders met vrije beroepen betaalden meer dan het volle pond voor het Franstalige half-pensionaat; zo subsidieerden ze tegelijk het gratis “armenonderricht” aan de Verbondstraat. In 1885 verschenen daar twee andere afdelingen, in een sobere Vlaamse neorenaissancestijl opgetrokken.

Tot vandaag herinnert de verschillende statuur van de schoolpoorten aan die sociale ongelijkheid. Zo waren er in de Verbondstraat (nu “Da Vinci International School”) twee ingangen: een grote poort links voor de kinderen van betalende ouders en een

kleine deur rechts voor de arme volkskinderen. Ook de klaslokalen waren anders ingericht. Een muur scheidde de speelplaats van de Verbondstraat en die van de Zuiderlei.

Baeckelmans' representatieve en imposante architectuur aan de boulevard omvatte klaslokalen, een speelzaal, slaapzaal, refter en keuken, kapel, ziekenboeg, spreekkamers, enzovoort. De eenbeukige kapel is een tot op vandaag weinig gekende parel van neogotiek. Ronduit schitterend zijn de polychrome wandbeschildering en de kapconstructie die het drieledige houten tongewelf schraagt. De sacrale ruimte werd naar goede traditie stukje bij beetje aangekleed. Zo werd ze in 1912 verrijkt met een monumentaal altaarstuk van Ernest Wante.

In 2000 verwierf het Sint-Lievenscollege het oude schoolgebouw en de oostelijke uitbreiding van 1985 (een zacht postmodernisme van architect Paul Hens). Vandaag huist zijn middenschool er. In 2005 dan werden de benedenverdieping van Amerikalei 30 (1974) en het kantoorgebouw 28 (1964) aangekocht en verbouwd voor de afdeling Kantoor & Verkoop (voorheen Mère Jeanne-instituut).

27 **SINT-LIEVENSCOLLEGE - CAMPUS KASTEELPLEINSTRAAT**

Kasteelpleinstraat 31, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: om 10.30, 12, 14, 15.30 en 17 uur

Tram/bus: 1-12-13-22-23-24-290-500

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteiten: de tentoonstelling "Ontwerpen architectuur, brandglasramen en gevelbeelden" en de beeldpresentatie "Historiek schoolgebouwen, geplande restauratie"

Het Sint-Lievenscollege dankt zijn ontstaan in 1929 aan een groep vooraanstaande Vlaamse intellectuelen, aangevoerd door industrieel Lieven Gevaert. Die investeerde een deel van zijn privékapitaal in de eerste volledig Nederlandstalige jongensschool (lager en secundair) in België. Jozef Van Herck, eerste directeur en kunstminnend aristocraat, inspireerde de fraaie aankleding. Diens geprivilegieerde contacten met jonge kunstenaars uit de Pelgrimbeweging leidden tot een uniek gesamtkunstwerk. De school was modern, zelfs revolutionair van opzet; toch bewaakte ze ook haar band met de traditie. Zo leest ook haar architectuur: moderne elementen wedijveren met stijkenmerken die het

rijke Vlaamse verleden oproepen. Er was het bioscoopachtige art-decostucwerk van de kapel naast heiligenbeelden aan de voorgevel, die herinneren aan de middeleeuwse kathedralen en stadhuizen. De Pelgrimbeweging streefde een heropleving na van de Vlaamse kunst, op christelijke leest geschoeid. De pioniers van het Sint-Lievenscollege beoogden een emancipatie van het Vlaamse volk, op sociaal-christelijke leest geschoeid. Het verwondert dan ook niet dat school en kunstgroep elkaars bondgenoten werden.

Wel verrassend is het feit dat twee Pelgrimbroeders, Jef Huygh en Flor Van Reeth, een bij momenten bikkelarde strijd voerden om de ontwerpopdracht voor de voorgevel binnen te halen. Gelet op de voorliefde van de katholieke wereld voor de traditionele architectuur, verbaast het mogelijk nog meer dat uitgerekend de priester-directeur het modernisme van Van Reeth naar voren schoof, terwijl de progressieve Lieven Gevaert de ambachtelijke art deco van Huygh genegen was. Als voorzitter van de raad van bestuur en financierder had Gevaert het laatste woord. In 1932 verrees een imposante straatgevel naar de plannen van Huygh. Daarin werden beelden van dertien Vlaamse heiligen en Onze-Lieve-Vrouw van Vlaanderen naar een ontwerp van Jan Poels verwerkt, evenals een beeld van Sint-Lieven. Dit laatste werd gekapt door Rik Sauter, leraar aan het college en ook Pelgrimlid.

Ter compensatie mocht Van Reeth zich ontfermen over de interieurs van de klassen en de gangen, maar ook over de feestzaal (nu zwembad) en de kapel. In de hoogdagen van de Katholieke Actie werd die gebedsruimte gewijd aan Christus Koning. In zijn brandglasramen werkte Eugene Yoors dat iconografisch thema uit, maar ook dat van de Vlaamse ontvoogdingstijd. Zowel Sint-Lieven als Sint-Ludgardis (patroonheilige van de bevriende en nabijgelegen Vlaamse meisjesschool die ook gefinancierd werd door Lieven Gevaert) kregen immers een groots glas-in-loodraam toebedeeld.

De school werd slachtoffer van haar eigen succes. Terwijl de gebouwen op 500 jongens voorzien waren, waren er in 1962 al 1422 leerlingen. Dat leidde tot moderne uitbreidingen, een hertekening van de ruimten en functies, en een weinig gelukkige facelift van de straatgevel. Volgend jaar hoopt de school te kunnen starten met de restauratie van die gevel en van representatieve delen van het voorgebouw, geheel naar de originele plannen van Huygh en Van Reeth.

Maarschalk Gérardstraat 18, 2000 Antwerpen**Openingsuren:** van 12 tot 17 uur**Gidsbeurten:** doorlopend**Tram/bus:** 7-8-9-22

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

De oprichting van de Sint-Ludgardisschool in 1911 kan je niet loskoppelen van de vele onderwijsinitiatieven die Marie-Elisabeth Belpaire gedurende decennia ontwikkelde. Alle hadden ze de emancipatie van meisjes en jonge vrouwen op het oog. Tegelijk vormden ze het resultaat van pogingen om het exclusieve gebruik van de volkstaal in het hele onderwijscurriculum en in alle netten, verplicht te maken. Het duurde lang voor deze revolutie zich voltrok.

In 1902 startte juffrouw Belpaire in de Sanderusstraat met een school van zes lagere en drie middelbare klassen. Daartoe liet ze een gebouw met directiewoning in de Jozef De Bomstraat 55, nu 47, oprichten. Dat mocht door het Anna Bijnsgeenootschap, waarvan ze voorzitter was, gebruikt worden als “Ecole moyenne pour jeunes filles”. Pas later zou deze Franstalige instelling “Institut Belpaire” gaan heten.

In 1909 stichtte Frans Van Cauwelaert, volksvertegenwoordiger en Antwerps burgemeester, samen met onder meer Lieven Gevaert de “Oudersbond tot Uitbreiding en Verbetering van het Vlaamsch Katholiek Onderwijs”. In 1910 oefenden ze druk uit op M.E. Belpaire om in de Sanderusstraat een Nederlandstalige afdeling te beginnen. Ondanks de reserves van het Anna Bijnsgeenootschap stelde ze in 1911 effectief gratis lokalen ter beschikking. Dit is het begin van de Sint-Ludgardis, die in 1919-1920 zal uitgroeien tot een volwaardige, zelfstandige school.

Na verloop van tijd komen er spanningen tussen de Franstalige en de Nederlandstalige afdelingen. Deze lopen zo hoog op dat men op zoek moet gaan naar eigen lokalen. Lieven Gevaert gebruikt zijn privékapitaal voor de aankoop van een woning in de Maarschalk Gérardstraat. Aangezien de toenmalige eigenaars, de familie Grisar, zich had ingezet voor de liberale schoolpenning werd bij de verkoopsonderhandelingen uiterst voorzichtig tewerk gegaan. Pas als deze rond zijn wordt de bestemming van het pand als katholieke, Vlaamse school onthuld.

Flor Van Reeth en Jan Smits worden aangezocht om de patriciërs woning aan te passen aan de noden van de school. Zij slagen erin een deel van het programma weg te schrijven in het bestaande pand. Voor het realiseren van andere aspecten worden aan de achterzijde delen gesloopt en bouwt men een nieuwbouw in de tuin.

Bijzonder zijn de glasramen die Eugene Yoors voor de kapel vervaardigde. Yoors wilde met zijn werk vanuit een diepe geloofsovertuiging de goddelijke werkelijkheid dicht bij de mensen brengen. Zijn bevologenheid en creativiteit mochten daarbij niet aan banden gelegd worden. Omwille van zijn onafhankelijke positie werd hij vaak als een randfiguur beschouwd en wekte vaak ergernis bij het establishment en de kerkelijke overheden. Hier kreeg Yoors de vrije hand van zijn opdrachtgevers. De thematiek met taferelen uit het leven van Sint-Ludgardis sluit aan bij de Vlaamse emancipatiestrijd die in de school gevoerd werd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het register van Vlaamse heiligen rond de Heilige Ludgardis. De keuze voor vrouwelijke heiligen onderstreept hun inspanningen om goede opleidingsmogelijkheden voor meisjes te scheppen.

29 XAVERIUSCOLLEGE EN KERKGEBOUW

Collegelaan 36, 2140 Borgerhout

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Uitgestippeld parcours doorheen de belangrijkste vleugels met de monumentale Ost-muurtekeningen

Tram/bus: 24-31-33-420-423

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Het Xaveriuscollege is een ontwerp van pater Lodewijk Taeymans S.J. (1874-1937). Hij maakte het ontwerp in 1936 en overleed op het moment dat de werken werden aangevat. Lodewijk was de zoon van provinciaal bouwmeester P.J. Taeymans. Ook zijn broer Jul was architect. Na een opleiding in de tekenkunst en de muziek trad Lodewijk in 1893 in de Sociëteit van Jezus. Hoewel hij nooit een architectenopleiding kreeg, werd hij op het einde van zijn leven benoemd tot adviseur voor bouwwerken in de Belgische Jezuïetenprovincie. In 1933 krijgt hij als eerste opdracht het ontwerpen van een nieuw Sint-Jozefscollege in Turnhout. Drie jaar later ontwerpt hij dit Xaveriuscollege.

Het college, gelegen op de hoek van de Kerkendijk en de Collegelaan, bestaat uit drie vleugels rond een driehoekige

binnenkoer. De kapel en het zwembad (dat nooit werd gerealiseerd) voorzag hij aan de uiteinden van de straatvleugels van respectievelijk de Collegelaan en de Kerkendijk, zodat deze zware investeringen konden worden uitgesteld tot na de bouw van de klooster- en klassenvleugels. Het geheel is een massieve baksteenbouw waarvan de gevels geritmeerd worden door lisenen.

De kapel werd in 1964-65 gebouwd op de voorziene plaats aan de Collegelaan, maar dan volgens een nieuw ontwerp van prof. ir. architect Paul Felix. Ze werd in 1965 ingewijd door Monseigneur Daem. Tegelijk werd de wijk rondom de Collegelaan erkend als zelfstandige kapelanie, zodat de kapel tot vandaag dienst doet als parochiekerk. De Xaveriuskerk is een baksteen- en betonbouw. De wezenlijke kenmerken van de moderne architectuur komen erin naar voor: een sobere, functionele vorm, herleid tot het spel van licht en ruimte, en het brutalistisch materiaalgebruik. Hout, gewapend beton, baksteen en glas mogen in hun onafgewerkt aspect spreken. Het interieur is sober, met een natuurstenen vloer en eenvoudige houten banken. Opmerkelijk zijn de biechtstoelen, die zijn uitgewerkt als rechthoekige dozen in witte formica met smalle bandvensters.

Het Xaveriuscollege is van uitzonderlijk belang door de vele vierkante meters muuropervlakte die bedekt zijn met monumentale houtskooltekeningen van de hand van Alfred Ost (1884-1945). Als kunstenaar tekende en schilderde hij vanaf 1901 het dagelijkse leven in Mechelen. Tot 1919 had hij een optimistische kijk op het leven en tekende hij onderwerpen als kermissen, bedevaarten en dierentaferelen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleef Ost in Nederland en zette hij zich in voor noodlijdenden en krijgsgevangenen. Prentkaarten met frontsoldaten, vluchtelingen, oorlogsweduwen en wezen naar ontwerpen van Alfred Ost werden ten voordele van de noodlijdenden verkocht. In 1919 vestigt hij zich in Borgerhout. Vanaf dan zijn de werken van Ost veel minder optimistisch. Tijdens de Tweede Wereldoorlog belandde hij door de oorlogsrantsoenering die hem parten speelde, bij een bevriende Jezuïet in het Xaveriuscollege. Voor Ost was dit het gedroomde tekenblad. Eerder toevallig zijn deze tekeningen de uiting van de kunstenaarsvisie van Ost. Hij was van mening dat kunst geen koopwaar mocht zijn, maar een dienst aan het volk. Hij verkocht bijna nooit werk en leefde daardoor vrijwillig in armoede. Ost vond zichzelf een volkskunstenaar en droomde ervan zijn werk in een "Ost-Volksmuseum" aan de gemeenschap na te laten. Een

kunstenaar is een werktuig van God, in dienst van de medemens, oordeelde hij. Zijn beste werken signeerde hij daarom niet met zijn eigen naam, maar met de afkorting D.G. (Deo Gratias).

De eerste tekeningen in het Xaveriuscollege bracht Ost bij wijze van proef aan in een klein lokaal. Eerst op folioformaat, later bedekten ze de hele wand. Ost kreeg daarop de toelating om verder op de collegemuren te tekenen en waagde zich aan de 24 meter lange gang tussen de keuken en de refter. Hij tekende een Onze-Lieve-Vrouw omgeven door een huldigende menigte. Hij zal verder de muren van de gangen en traphal voorzien van groots opgevatte religieuze taferelen die verband houden met de jezuïetengeschiedenis. Hij voltooit het werk echter niet en verlaat het college na een conflict omtrent de vorm en de verspreiding van een “Huldealbum aan kunstschilder Alfred Ost en toondichter Arthur Meulemans bij hun zestigste verjaardag”. Het boek had eigenlijk een incunabel moeten worden, maar een teleurgestelde Ost verlaat het college zonder dat zijn werk is voltooid. Het was de bedoeling de houtskooltekening in te kleuren wat uiteindelijk slechts bij één tekening, met de voorstelling van Christus Koning, gebeurd is. Ost zal dezelfde techniek van muurtekeningen later nog in het Sint-Michielscollege in Vriesdonk toepassen.

Monument in de kijker

30

AMUZ -

VOORMALIGE SINT-AUGUSTINUSKERK

Kammenstraat 81, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Gidsbeurten: 10.30, 11.30, 13.30, 14.30 en 16 uur

Enkel mits reservatie: bij AMUZ via tel. 03 292 36 80

of via tickets@amuz.be

Tram/bus: 2-3-4-5-8-15-22-180-181-182-183

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Activiteit: een rondleiding voor kinderen van 7 tot 10 jaar met allerlei doe- en zoekactiviteiten. De geschiedenis, het interieur en de nieuwe functie als concertzaal vormen hiervoor het vertrekpunt. Duur 90 min. Reservatie vereist: via tel. 03 292 36 80 of via tickets@amuz.be

AMUZ is een internationaal muziekcentrum waar culturele, educatieve en wetenschappelijke activiteiten plaatsvinden. Het concertprogramma van AMUZ wordt samengesteld op basis van de criteria van de Historically Informed Performance (HIP): vanuit een historisch-wetenschappelijke benadering wordt op een creatieve, vernieuwende én toegankelijke manier muziek van alle tijden, stijlen en culturen aan een breed publiek gepresenteerd. De muziek treedt daarbij geregeld in dialoog met andere kunstvormen.

De huidige concertzaal van AMUZ was ooit de kloosterkerk van de paters augustijnen. Begin zestiende eeuw verschenen ze te Antwerpen en vestigden zich in de Augustijnenstraat. Vanwege hun Lutherse sympathieën werden ze daar in 1522 verdreven. In 1607 keerden ze terug. Niet zonder problemen kregen ze toelating om zich opnieuw in de stad te vestigen. Ze kregen in de Everdijstraat het gebouw van een pas verhuisde brouwerij kreeg toegewezen. Door aankopen en bijbouwen konden de paters het klooster drastisch uitbreiden tot het zeventig jaar later het hele gebied tussen de Everdijstraat, de Kammenstraat en de Oudaan innam.

De kerk was het eerste grote bouwproject van het latere augustijnenklooster. Ze werd tussen 1615 en 1618 opgetrokken onder leiding van Wenzel Coebergher, hofarchitect van de aartshertogen Albrecht en Isabella. De bouwstijl wordt als vroegbarok omschreven maar vooral in de gevel zijn nog duidelijke kenmerken van de lokale renaissancetradities terug te vinden. De drie Antwerpse grootmeesters van de Antwerpse zeventiende-eeuwse schilderkunst, Antoon van Dijck, Pieter Paul Rubens en Jacob Jordaens, maakten elk een altaarstuk voor de kerk.

Om de kerk geschikt te maken voor haar nieuwe functie werd ze gerestaureerd en uitgebreid. De restauratie ging gepaard met werkzaamheden die het gebouwencomplex aanpasten aan zijn nieuwe functie. Dit hield ook nieuwbouw in, klimaatregeling en beveiliging met het oog op de terugkeer van de drie altaarstukken die zich tijdelijk in het Museum voor Schone Kunsten bevinden. In augustus 2011 zal de laatste fase van de restauratie worden afgerond. Open Monumentendag is de uitgelezen kans om een breed publiek te laten kennis maken met dit schitterende, en nog te weinig bekende stukje historisch erfgoed. Ook voor wie al meermaals bij AMUZ over de drempel kwam zal er iets bijzonders te zien en te beleven zijn, want ditmaal wil het kunstenhuis niet zozeer zijn aanbod aan concerten en activiteiten centraal stellen, maar zijn unieke site. Daartoe zal niet enkel een ontdekkingstocht doorheen het huidige gebouw worden aangeboden, maar ook een blik op het verleden.

Tijdens Open Monumentendag brengt men het verhaal van de gerenoveerde kerk en de realisatie van de nieuwe structuur, van de herbestemming en de soms moeilijke beslissingen op bouwtechnisch en architecturaal vlak die daarmee gepaard gingen.

ACTIVITEITEN

31 TENTOONSTELLING: “2000 JAAR CONFLICTSITUATIES IN DEURNE”

Turninum Volksmuseum Deurne, Koraalplaats 2, 2100 Deurne

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 10-410-411-412

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

In het Volksmuseum van Deurne wordt bijzondere aandacht besteed aan bijna 2000 jaar conflictsituaties op het grondgebied van Deurne: de Romeinse bezetting, de legendarische inval van de Noormannen via de Schijn (9de eeuw), de vernielingen door de Spaanse legers en Maarten van Rossem (16de eeuw), de perikelen rond de Brialmontvestingen op het einde van de 19de eeuw en de gevolgen van WO I en WO II. Daarnaast kan u een bezoek brengen aan het nabije Sint-Fredegandusbegraafpark waar aandacht zal besteed worden aan daar rustende deelnemers aan de Brabantse omwenteling, de revolutie van 1830 en de gesneuvelden van WO I.

32 TENTOONSTELLINGEN IN EN ROND DE CPRA-BUNKER

Willem Lepelstraat 13, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 10 tot 18 uur

Tram/bus: 4-8-22-180-181-182-183

Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Op deze locatie worden twee tentoonstellingen georganiseerd.

1. Tentoonstelling:

Top Secret. De geschiedenis van de Antwerpse CPRA-bunker.

Vandaag staat de bunker in het Sint-Andrieskwartier, op de hoek van de Willem Lepelstraat en de Van Craesbeeckstraat, zichtbaar maar onopvallend tussen de sociale woonblokken. Ooit was dit anders. Waar nu de sociale woonblokken staan, stond vroeger de Prekerskazerne. De bunker werd gebouwd in de beslotenheid van de Prekerskazerne en bleef overeind toen die begin jaren '70 afgebroken werd.

De tentoonstelling “Top Secret. De geschiedenis van de Antwerpse CPRA-bunker” vertelt het verhaal van de site tussen de Kloosterstraat, Willem Lepelstraat, Van Craesbeeckstraat en Prekersstraat. Hier stond in de dertiende eeuw het klooster van de Predikheren, in de negentiende eeuw de Prekerskazerne en nu de sociale woonblokken. Er wordt ingezoomd op de in het geheim

gebouwde CPRA-bunker. Die bunker is een unieke getuige van de geschiedenis van de Civiele Bescherming, het interbellum en de periode van de Koude Oorlog.

2. Fototentoonstelling:

Wij leven rond een bunker! De bewoners van de wijk stellen zich voor.

De fototentoonstelling “Wij leven rond een bunker! De bewoners van de wijk stellen zich voor” is een samenwerking tussen Woonhaven, Habbekrats, Zorgbedrijf Antwerpen, de buurtbewoners en stad Antwerpen. De bewoners van de sociale woonblokken leven op een plaats met een rijke geschiedenis. Levensgrote foto’s en fotocollages tonen hoe de buurtbewoners dit samenleven ervaren.

33 RETROSPECTIEVE JOZEF POSENAER

Moorkensplein 1, 2140 Borgerhout

Openingsuren: van 13 tot 16.30 uur

Gidsbeurt: om 14 uur (reservatie: alex.elaut@scarlet.be)

Tram/bus: 10-24-30-31-34-242-410-411-412-415-416-417-418-420-421-423-427-429

Niet toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Jozef Posenae (1876-1935) was een gekend kunstenaar en tijdsgenoot van Eugène Van Mieghem. Tijdens WO I vluchtte hij naar Zeeland en ontmoette er onder andere Piet Mondriaan. Hij nam deel aan de rondreizende tentoonstelling ten voordele van de Belgische vluchtelingen.

34 WANDELING “OP VRIJE VOETEN TUSSEN GERECHTSHOF EN GEVANGENIS” EEN 19DE-EEUWSE FLANEERTOUR MET

ANTWERPEN AVERECHTS

Oude gerechtshof (inkomhal), Britselei 55, 2000 Antwerpen

Vertrekuren wandeling: 10, 12, 14 en 16 uur

Duur: ruim 1 uur

Eindpunt van de wandeling: gevangenis, Begijnenstraat

Inschrijvingen: cityLabo / Antwerpen Averechts

via tel. 03 260 39 39 of via secretariaat@antwerpenaverechts.be

Antwerpen Averechts biedt in het kader van het “Conflict”-thema dit jaar een vredige buurtwandeling aan, die zich toch ontrolt tussen twee cruciale instellingen als het aankomt op conflict en

conflictbeheersing: het oude gerechtshof op de Britselei en de gevangenis in de Begijnenstraat.

Het startpunt van deze wandeling – het oude gerechtshof – is een schoolvoorbeeld van programma-architectuur of “architecture parlante”. Dit paleis werd niet vanuit louter functionele bekommernissen ontworpen, het diende in de eerste plaats ontzag in te boezemen bij bezoekers en verdachte boosdoeners.

En zo ontmoeten we op deze wandeling nog meer voorbeelden van propaganda-architectuur van het 19de-eeuwse establishment, bijvoorbeeld de Nationale Bank.

Na een omzwerving langs het Sint-Elisabethgasthuis met zijn prachtige Kruidentuin en de burgerlijke bonbonnière van de Bourslaschouwburg stuiten we op Renaat Braems modernistische Politietoren – een andere belangrijke symbolische speler als het op conflicten aankomt.

In de Begijnenstraat komt onze onbezorgde flaneertour abrupt aan z’n einde voor de gesloten poorten van de 19de-eeuwse gevangenis. Een instelling die in 1856 op kloostergronden van de Kapucinessen opgetrokken werd volgens het “Pennsylvaniasysteem”: een bouwwijze in stervorm, waarbij elke gedetineerde in een kleine cel zoveel mogelijk afgezonderd werd van de “vrije” wereld. Een eindpunt dat de wandelaar hopelijk met des te meer genoegen doet terugdenken aan de ongedwongenheid van zijn voorbije wandeling.

35 **WANDELING: “HET FORTJE VAN DEURNE: STRIJDTONEEL VOOR URBANISTISCHE DROMEN”**

EEN MODERNISTISCHE WANDELING DOOR RENAAAT BRAEMS ARENAWIJK MET ANTWERPEN AVERECHTS

Arenahal (ingang), Arenaplein, 2100 Deurne

Vertrekuren wandeling: 10, 12, 14 en 16 uur

Duur: ruim 1 uur

Inschrijvingen: cityLabo / Antwerpen Averchts

via tel. 03 260 39 39 of via secretariaat@antwerpenaverechts.be

Tijdens de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd Deurne de snelst groeiende gemeente op Antwerps grondgebied. In 1921 telde Deurne 15.000 inwoners, in 1960 68.000. Met als gevolg: een dringende behoefte aan woningen en sociale voorzieningen voor

de nieuwe bevolking, die voornamelijk uit arbeiders en bedienden bestond. Logisch dus dat we de naam van Renaat Braem (1910 – 2001) – sociaal bevlogen architect en modernistisch “enfant terrible” – hier zien opduiken.

Als urbanist van Deurne ontwikkelde Braem verschillende stedenbouwkundige ontwerpen voor de gemeente, waaronder het gebied rond “het Fortje” van Deurne. Het Fortje is één van de weinige niet-geklasseerde legervestigingen in Antwerpen uit 1852 en de enige overblijvende open ruimte in Deurne die toen nog geschikt was voor grootschalige bebouwing. Dit zou het laatste sociaal huisvestingsproject uit Braems loopbaan worden. Een project dat door allerlei tegenwerkingen en een veranderende tijdsgeest jarenlang zou aanslepen.

Zoals gewoonlijk zag Braem het in zijn ontwerpen voor de wijk rond het Fortje behoorlijk groot. Centraal in zijn studies stonden het oude legerfort, dat hij reeds in 1958 had omgevormd tot een cultuur- en sportcentrum, en het aanpalende plein. Die twee elementen zouden de kern vormen van een uitgestrekte woonwijk, waar woontorens en laagbouw elkaar afwisselden. Maar de geschiedenis zou er anders over beslissen...

Het ontstaan van de Arenawijk is uiteindelijk een complex verhaal geworden waarin artistieke voldoening en ambitieuze hoogbouwplannen doorkruist werden door bureaucratische krachten en een veranderende tijdsgeest. Op een bepaald moment kwam het in de jaren 1970 zelfs tot publiek protest en “bezettingen” van de Arenaweide door actiegroepen. Het uiteindelijke resultaat is een ietwat vreemd uitziende, geïsoleerde betonwereld, waar toch heel wat mensen zich vandaag thuis in voelen.

Wie vandaag met de expert-gids van Antwerpen Averchts door deze wijk kuiert, krijgt in ieder geval een fascinerende stoomcursus in het radicale denken en werken van een van onze belangrijkste ruimtelijke planners uit de 20ste eeuw.

36 WORKSHOP: “JEF MONUMENT, EEN JONGE BLIK OP EEN OPEN MONUMENT”

FotoMuseum provincie Antwerpen, Waalsekaai 47, 2000 Antwerpen

Openingsuren: van 14 tot 17 uur

Tram/bus: 8-12-23-30-34

Gratis workshops voor kinderen en jongeren tussen 6 en 18 jaar. Er zijn aparte workshops voorzien voor gezinnen met kinderen en voor jongeren. Reserveren is niet nodig.

Heb je een goed oog en barst je van de creativiteit? Dan is het fotoproject JEF moNument van Open Monumentendag Vlaanderen en het FotoMuseum Provincie Antwerpen iets voor jou! Professionele fotografen geven alle deelnemers graag tips en tricks om eens anders door de lens van een fototoestel te kijken en op die manier gebouwen en landschappen op een originele manier in beeld te brengen. Breng je eigen fototoestel mee. Daarna kan je de stad intrekken om jouw ultieme JEF moNument-foto te maken!

37 WANDELING: “V-BOMMEN”

Vertrekplaats: Vredescentrum Lombardenvest 23, 2000 Antwerpen
Wandelingen starten om 10, 14 en 16 uur.

Reservatie vereist (ten laatste op 06/09/2011): Vredescentrum via tel. 03 202 42 97 of via info@vredescentrum.be

Zes weken na de bevrijding van Antwerpen brak de hel los boven de stad. Tussen 13 oktober 1944 en 28 maart 1945 vielen 722 vliegende bommen op Antwerpen. Meer dan 3500 mensen kwamen hierbij om, 5752 raakten gewond. De wandeling toont de littekens die de V1 en de V2 nalieten.

38 RONDLEIDING IN FORT LILLO BEZOEK HET FORT MET GIDSEN VAN HET SIMON STEVIN VLAAMS VESTINGBOUWKUNDIG CENTRUM

Fort Lillo, 2040 Lillo

Rondleidingen: om 11 en 14 uur

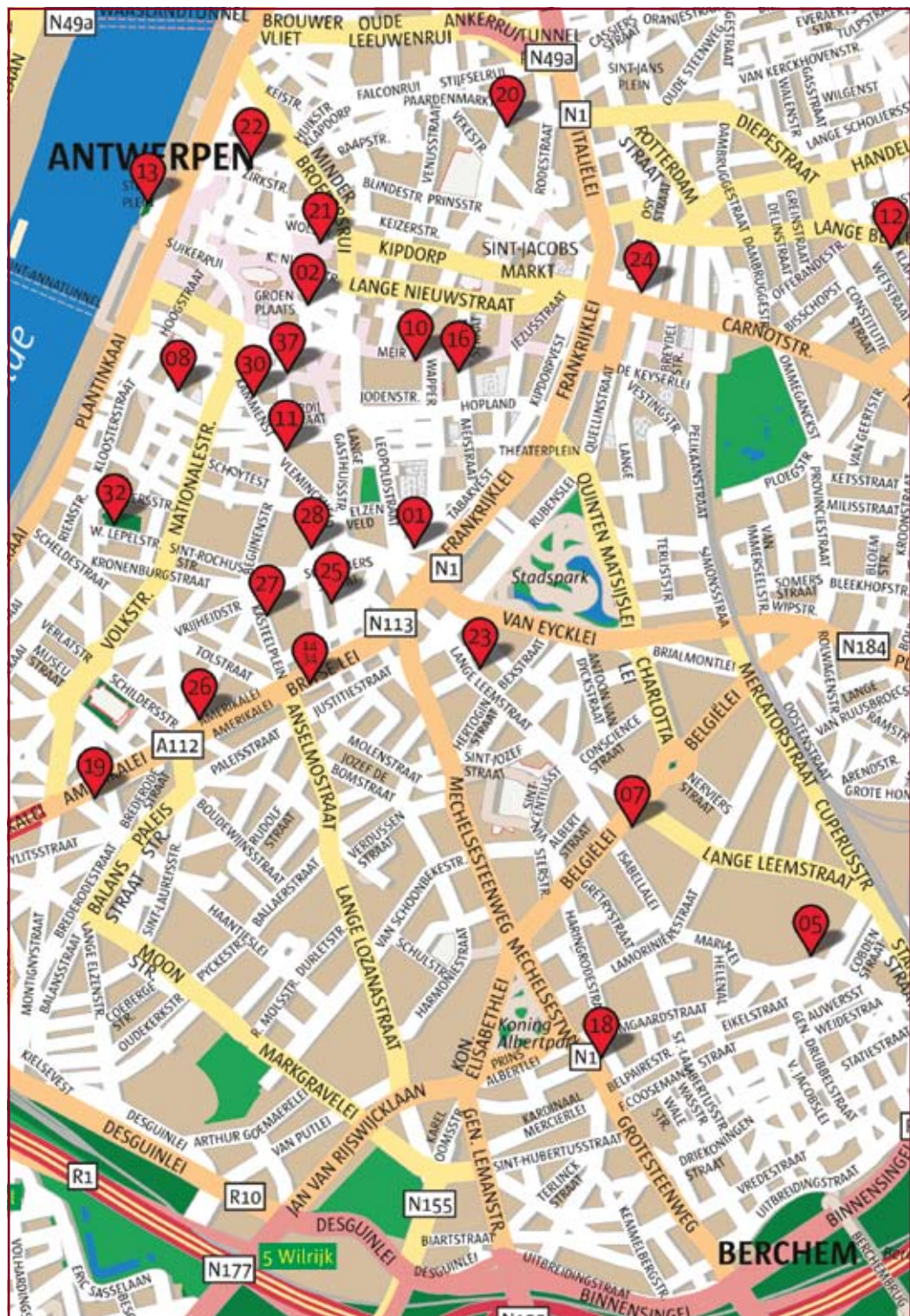
Duur rondleiding: 90 min

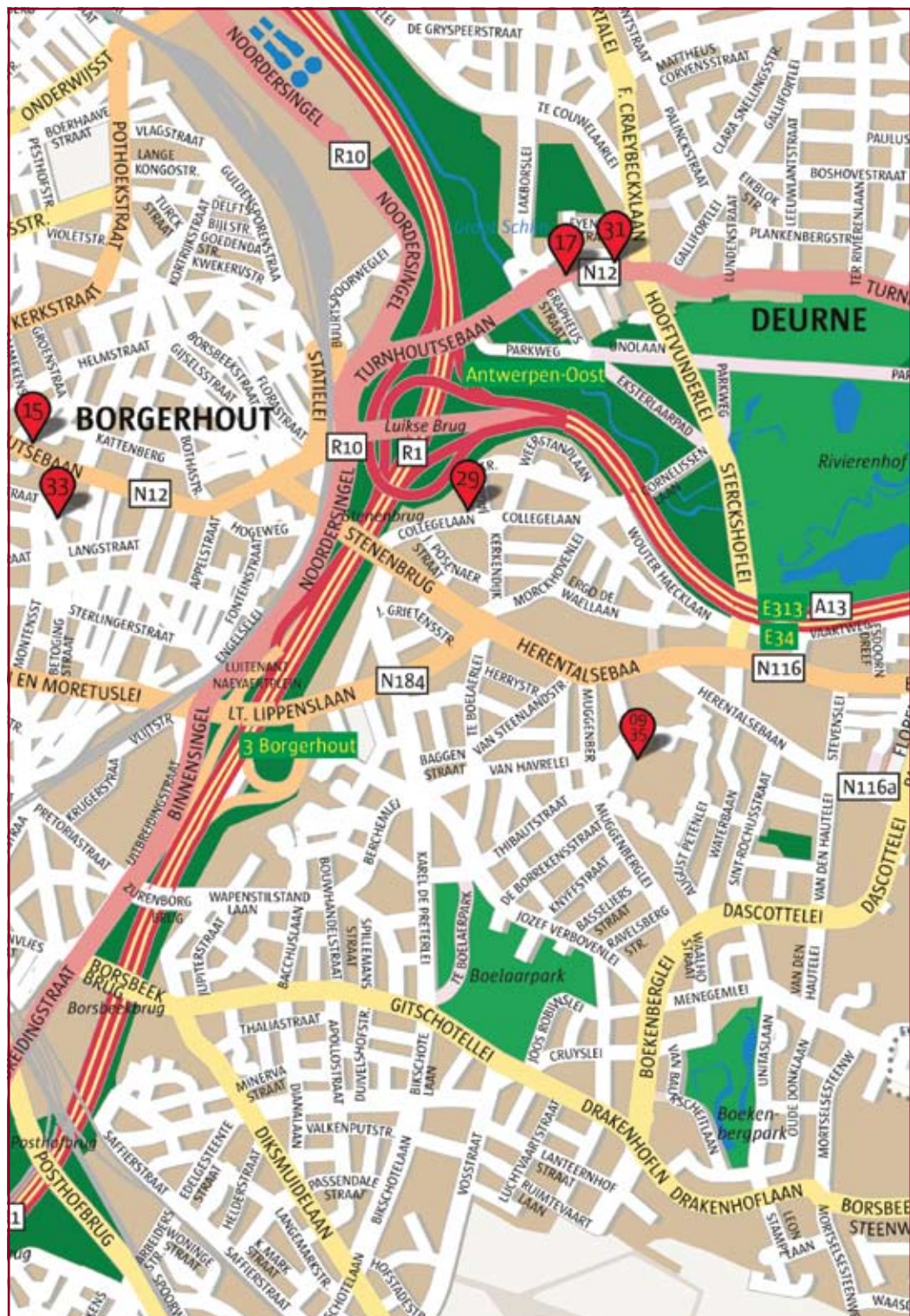
Start aan de parking naast het infopaneel van Simon Stevin

Reservatie vereist: dienst monumentenzorg via tel. 03 338 22 70 of via monumentenzorg@stad.antwerpen.be

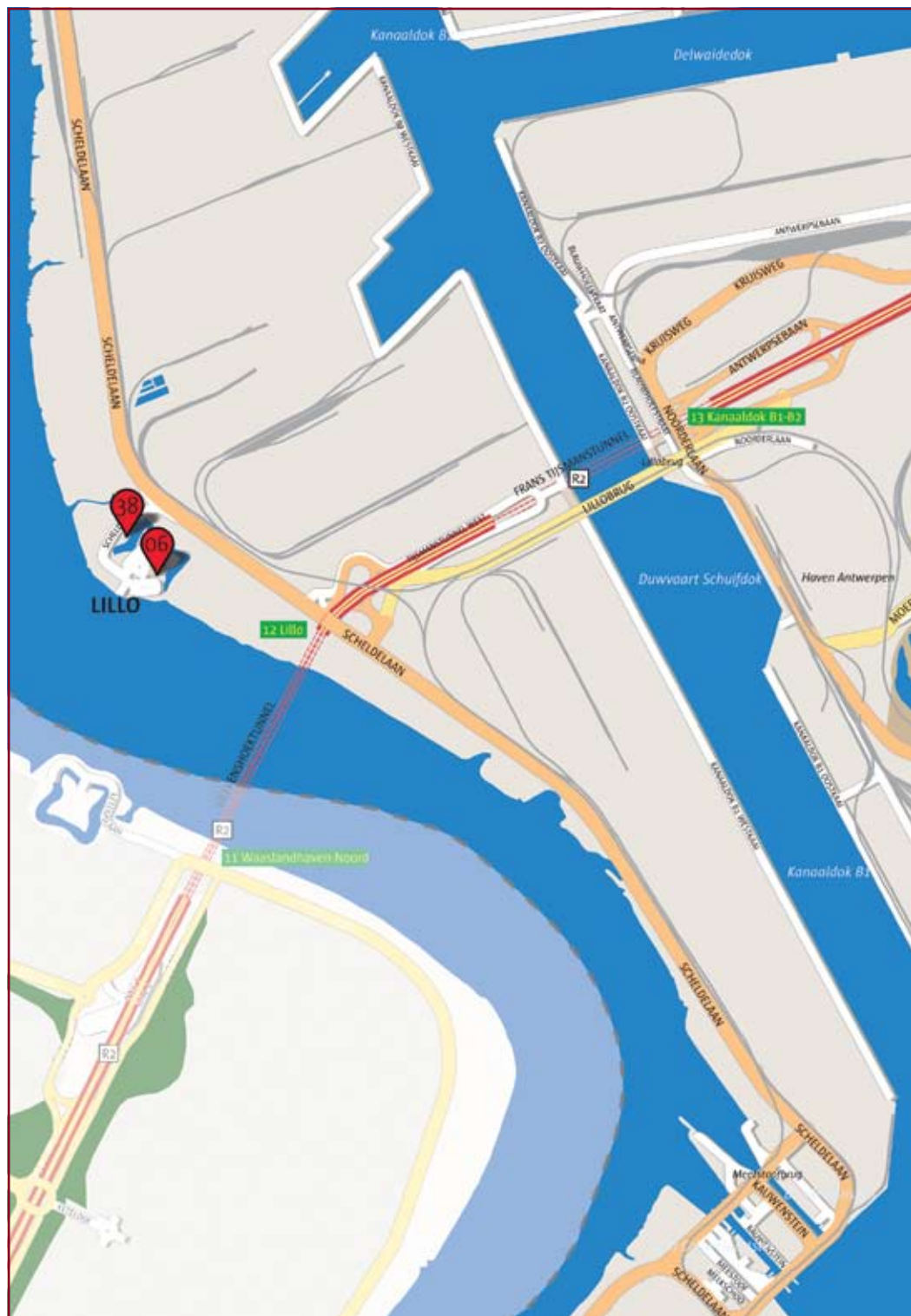
Het fort in Lillo werd in 1579 opgericht door de stad Antwerpen als bescherming tegen de Spanjaarden. 200 jaar lang controleerden de Nederlanders van hieruit de scheepvaart op Antwerpen. In 1894 werd het opgeheven als vestingwerk.

STADSPLANNEN

ENKELE VERDUIDELIJKINGEN

arsenaal: magazijn voor oorlogsmateriaal, veelal met bijbehorende werkplaats

caponnière: in het gebastioneerd systeem een gedekte toegang naar een voorwerk. In het polygonaal systeem een flankeringsorgaan dat voor de wal en in de gracht is gelegen.

castrum: fort, kamp, legerplaats bij de Romeinen

console: uit de muur stekend geprofileerd stenen of houten deel dat dient ter ondersteuning van een beeldhouwwerk, balk, kroonlijst, balkon, voet van de schoorsteen of dakgoot; een draag- of kraagsteen

contrareformatie: reactie van de Roomse Kerk tegen de reformatie en het protestantisme

drossaard: baljuw, rechterlijk ambtenaar

eclectisme: stijl die bestaat uit de vermenging van allerhande invloeden en stijlen tot iets nieuws

fronton: bekroning van een gevel, venster of ingang door een driehoekig of gebogen lichaam

glacis: aarden helling, die de weg aan de veldzijde dekt

hogel: siermotief in knopvorm of in de vorm van omkrullend bladwerk

jointe: verbindingswal

kazemat: ondergrondse kamer, meestal voor de opstelling van een wapen; geschutsruimte ingegraven in een bastionflank

keelfront: front aan de achterzijde van een versterking

kolvenier: schutter

krijgsdienstbaarheid: militaire erfdienstbaarheid opgelegd om het schootsveld rond een versterking vrij te houden

loteling: iemand die moest loten voor de militaire dienst

liseen: pilastervormige, uitspringende verticale muurbekleding, die tot dicht onder het dak reikt

lunet: voorwerk met twee facen en twee flanken, voor de hoofdgracht gelegen

mansardedak: dakvorm met gebroken, naar buiten geknikte vlakken

mastabavorm: langgerekte, afgeknotte piramidevorm

oculus: rond, ovaal of achthoekig raam

panopticon: gevangenis die bestaat uit een ronde ruimte met in het midden een toren voor de bewakers; de cellen zitten langs de buitenmuur

parement: stenen buitenbekleding op muren

persplex: doorzichtig kunststof

pilotis: pijlers waarop een gebouw staat

polygonaal: veelhoekig

poorter: oorspronkelijke bewoner van een “portus”, de handelsnederzetting van de kooplui, bewoner van een stad

pragmatieke sanctie: regeling voor de erfopvolging in de Habsburgse Nederlanden, die werd uitgevaardigd door keizer Karel V

professenhuis: huis waar kloostergeloften werden afgelegd

protestantisme: stroming in het christendom

ravelijn: drie- of vijfhoekig voorwerk, aanvankelijk ter dekking van een toegang, later ter dekking van de courtine

rede: ankerplaats

reduit: binnen een vesting of fort gelegen werk dat zelfstandig was te verdedigen en diende als laatste wijkplaats voor de bezetting

reformatie: kerkhervorming in de zestiende eeuw

risaliet: uitspringend gedeelte van de gevel

schans: eenvoudig, als regel aarden verdedigingswerk

schermgevel: schijngevel die de achterliggende constructie van een gebouw wil verbergen

schoor: schuin geplaatste steun

servituut: erfdienstbaarheid

sodaliteit: broederschap

timpaan: een rijk met beeldhouwwerk versierd muurpaneel boven een portaal aan de voorkant van een gebouw

transept: dwarsbeuk in een kerkgebouw

transeptarm: kant van de dwarsbeuk

travee: vlak van een gevel dat door de gevelindeling als geheel beschouwd kan worden

voorwerk: versterking met open keel voor de wal gelegen

LITERATUUR

Willem Aerts, Joke Bungeneers, Guy Denissen, e.a., Het bisschoppelijk paleis te Antwerpen, Antwerpen, 1993.

Roger Binnemans, Geschiedenis van Antwerpen, Rotterdam, 1998.

Jo Braeken, Scholen om te leren, in Monumenten en Landschappen, 11/4, 3-8.

Jo Braeken, Inge Bertels, Sarah Depestel, e.a. Renaat Braem, 1910-2001: architect, Brussel, 2010.

Nora De Poorter; Paul Huvenne, Het Kolveniershof te Antwerpen, in Feestbundel bij de opening van het Kolveniershof en het Rubenianum, Antwerpen, 1981, p. 25-45.

Willy van Geet, De burgerwacht van Antwerpen, o zaliger gedachtenis, Antwerpen, 1981.

Willy van Geet, De gewapende lieden: een historisch-kritische benadering van de rijkswacht ineen evoluerend politielandschap (1795-1995), Antwerpen, 1996.

Robert Gils, Een gordel van beton, de Antwerpse pantserforten, Antwerpen, 2006.

Juristen en rechtsleven ten tijde van Rubens, tent.cat., Antwerpen, 1977.

Charles Laenens, De geschiedenis van het Antwerps gerecht, Antwerpen, 1953.

Frans Lauwers, Garnizoen Antwerpen, 1831-1970: het leger in het dagelijks leven van de Antwerpenaar, s.l., 2010.

Piet Lombaerde, Vesting Antwerpen: de Brialmontforten, Antwerpen, 1997.

Piet Lombaerde, Antwerpen Versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870, Antwerpen, 2009.

Marie Juliette Marinus, De contrareformatie te Antwerpen (1585-1667). Kerkelijk leven in een grootstad, Brussel, 1995.

Guido Marnef, Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577, Antwerpen, 1996.

Wim Meewis, De vierschaar: de criminele rechtspraak in het oude Antwerpen van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw, Kapellen, 1992.

Serge Migom, Ingrid Denys, Een 'schoone kerk' voor het Zuid: de Sint-Michiel en Petruskerk te Antwerpen, Antwerpen, 2011.

Serge Migom, Patrick de Rynck, Een harnas van baksteen en beton: de Antwerpse fortengordels, Antwerpen, 2010.

Karen Minsaer, Bas Bogaerts, Tim Bellens, Onder de leien, Antwerpen, 2004.

Karen Minsaer, Danielle Caluwé, Anne Schrijvers, Van Burcht tot Brialmont, Antwerpen, 2009.

Nele Muys, De leerkrachten tussen norm en praktijk. Geschiedenis van het onderwijs in Vlaanderen na W.O.II, Licenciaatsverhandeling in de geschiedenis, Universiteit Gent, 2003-2004.

Achiel Neys, Peter Peters, Freddy Pieters, Tralies in de weg: het Belgische gevangeniswezen: historiek, balans en perspectieven, Leuven, 1994.

Karl Scheerlinck, Het kunstboek: historiek van een schoolpatrimonium, Antwerpen, 2006.

Karl Scheerlinck, Architectuur en schoolcultuur. 100 jaar bouwen aan Sint-Lutgardis, Antwerpen, 2011.

H. Schoeters, Het Koninklijk Atheneum te Antwerpen 175 jaar: de geschiedenis van een school en haar rol in de Vlaamse Beweging 1807-1982 (175 jaar k.a.a.), Antwerpen, 1982.

Violet Soen, De reconciliatie van "kettters" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590), in Trajecta, 14, 2005, 337-362.

Alfons Thijs, Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijk betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen, Turnhout, 1990.

Nic Vereycken, Bijdrage tot de geschiedenis van ons gerecht en politie door de eeuwen heen, Antwerpen, 1966.

Luc de Vos, Mechel Aerts, Marc Beyaert, Burchten en Forten en andere versterkingen in Vlaanderen, Leuven, 2002.

ERFGOEDDAG 2012: 'HELDEN'

zondag 22 april 2012

Net zoals Open Monumentendag het onroerend erfgoed in de kijker zet, zorgt Erfgoeddag ervoor dat het grote publiek kennismaakt met het cultureel erfgoed. Zondag 22 april 2012 stellen musea, kerken, erfgoedbibliotheken en heemkundige verenigingen hun deuren gratis open en voorzien tal van rondleidingen, workshops en activiteiten.

Erfgoeddag is er voor iedereen en heeft als doel ons cultureel erfgoed van onder het stof te halen en bijzondere verhalen door te vertellen.

Het thema van de Erfgoeddag in 2012 is 'Helden'.

Wat is een held? Helden kunnen van hun voetstuk vallen, geëerd, bezongen of in vraag gesteld worden... Met een borst vol medailles het publieke forum instappen, of stil en anoniem in de alledaagsheid hun ding doen. Wat zijn hun beweegredenen? En wie of wat katapulteert hen tot held(in)? En welke erfgoedwerkers maken aanspraak op de heldenstatus? Tijdens de meest heroïsche Erfgoeddag van allemaal kom je het antwoord op dit soort vragen beslist te weten.

U bent van harte welkom op zondag 22 april 2012 voor de 12de editie van Erfgoeddag.

Meer informatie over het programma mag u eind maart verwachten.

INFO EN PRAKTISCHE TIPS

Secretariaat Open Monumentendag Antwerpen

Stadsontwikkeling | Monumentenzorg
Postadres: Grote Markt 1
tel. 03 338 22 70
monumentenzorg@stad.antwerpen.be

Infopunten tijdens de Open Monumentendag

Sint-Felixpakhuis / FelixArchief
Oudeleeuwenrui 29, 2000 Antwerpen
tel. 03 338 94 11
Open van 10 tot 18 uur
Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Toerisme Antwerpen
Grote Markt 15, 2000 Antwerpen
tel. 03 232 01 03
Open van 9 tot 17 uur
Toegankelijk voor rolstoelgebruikers

Algemene inlichtingen

www.openmonumenten.be
vanaf half augustus vindt u hier het volledige
programma voor heel Vlaanderen

*Gratis dagpassen van De Lijn zijn vanaf 15 augustus te verkrijgen
bij Toerisme Antwerpen. Zolang de voorraad strekt!*

COLOFON

*Georganiseerd op initiatief van Coördinatiecentrum
Open Monumentendag Vlaanderen*

Lokaal comité

A. Cortvriendt, E. Daelman, V. De Boeck, R. Mannaerts, R. De Meester, G. Plomteux, J. Rombouts, R. Steenmeijer, H. Suykens, J. Van Bortel, L. Vermoesen, D. Wyns, V. Verschooren

Teksten

Met dank aan Tanya Van Hecke, Karen Minsaer, Karl Scheerlinck, Véronique Van de Kerckhof, Walter Geluyckens

Redactie

Eline Daelman

Eindredactie

Petra Panis

Vormgeving

Stad Antwerpen | Grafisch Centrum

Verantwoordelijke uitgever

Patricia De Somer, Grote Markt 1, 2000 Antwerpen

Foto's

Cover en brochure: Stefan Dewickere | © Stad Antwerpen dienst Monumentenzorg

Paleis op de Meir: Stefan Dewickere | © Erfgoed Vlaanderen

AMUZ: © Vitra

Sint-Andrieskerk: © Stad Antwerpen dienst Monumentenzorg

Bastion: © Stad Antwerpen dienst Archeologie

Wettelijk depotnummer

D/2011/0306/231

*Met dank aan alle deelnemers en alle stedelijke diensten voor
hun medewerking!*

